

ERMENİSTAN RAPORU

Sovyetler'den Günümüze Bir Ülkenin Serencamı

KASIM 2021

MOKHMAD AKHIYADOV / BURAK ÇALIŞKAN

Ermenistan Raporu
Sovyetler'den Günümüze
Bir Ülkenin Serencamı

Rapor 151
Kafkasya
Kasım 2021

Hazırlayanlar

Mokhmad Akhiyadov
Burak Çalışkan

Genel Yayın Yönetmeni

Dr. Ahmet Emin Dağ

Editör

Ümmühan Özkan

Web Editörü

Melik Yasin İpek

Referans için: Akhiyadov, M.,
Çalışkan, B., *Ermenistan Raporu:*
Sovyetler'den Günümüze Bir Ülkenin
Serencamı, İNSAMER Rapor 151.
Kasım 2021.

Bu yazının içeriği ile ilgili bütün
sorumluluk müellifine aittir.

©İNSAMER 2021

Bu yayının bütün hakları mahfuzdur.
Sadece kaynak gösterilerek alıntı
yapılabilir.

Nuhun Gemisi

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Nurgül Ersoy

Baskı: Pelikan Basım

Ulubatlı Hasan Caddesi No.2

H D Blok No.19

Başakşehir – İstanbul

İNSAMER
İHH İNSANI VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية والاجتماعية

İNSAMER, İHH İnsani Yardım Vakfı'nın araştırma merkezidir.

İÇİNDEKİLER

Tarihî Arka Plan	1
Bağımsızlığa Giden Yol	7
Karabağ Kökenli Seçkinler Zümresi	10
Bağımsızlıktan Günümüze Siyasi Hayat	14
Ermenistan Ekonomisi	19
Ermenistan Dış Politikası	25
Ermeni Diasporası ve Lobileri	29
Türkiye-Ermenistan İlişkileri	32
Sonuç	35
Sonnotlar	37

TARİHİ ARKA PLAN

İlk çağlardan itibaren Kuzey Kafkas Dağları, İran ve Mezopotamya bölgelerinde günümüz Ermenilerinin atalarının yerleşmeye başladığını gösteren izler mevcuttur.

Ermenilerin kökeni ve tarihi hakkında tarihçiler arasında kesin bir uzlaş yoktur. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren ulus devlet anlayışını oturtmak ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını elde etmesini sağlamak amacıyla hareket eden çevreler tarafından Ermeni tarihiyle alakalı çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Öyle ki Ermenilerin Nuh'un oğlu Hayk'tan geldiğini iddia edenler olduğu gibi, onları Doğu Anadolu bölgesi ile ilişkilendirmek amacıyla Urartulara dayandıranlar dahi vardır. Bunlar dışında Ermenilerin Balkan kökenli yahut Trakya soyuna ait olduğunu öne süren pek çok farklı iddia da söz konusudur.¹ Diğer taraftan tarihte Ermenistan/

Armenya olarak isimlendirilip tasvir edilebilecek belirgin sınırlara sahip bir ülkeden bahsetmenin mümkün olmadığı ileri süren tarihçiler de vardır. Bu bağlamda söz konusu tarihçiler "Ermeni" olarak anılan halkın bölgenin en eski ahalisi olduğu iddiasının da gerçekleri yansıtmadığını savunmaktadır. Buna göre Ermeniler tarihte krallık olma, devlet kurma girişimlerinde bulunsalar da hiçbir zaman devamlılık gösteren millî bir Ermenistan devleti kuramamışlardır. Zaman zaman küçük bir krallık yahut derebeylikler şeklinde bulundukları bölgelere hükmetmelerine rağmen genelde çevredeki büyük devletlere tabi olarak varlıklarını sürdüren Ermeniler,² uzun süre Bizans ve İran rekabeti ortasında kalmıştır. Buna karşın ilk çağlardan itibaren Kuzey Kafkas Dağları, İran ve Mezopotamya bölgelerinde günümüz Ermenilerinin atalarının yerleşmeye başladığını gösteren izler mevcuttur. Nitekim eski Yunan, Roma, Bizans ve Fars kaynaklarının verdiği bilgiler de bu yöndedir.³

Ermeniler arasında Hristiyanlığın yaygınlaşması Ermeni tarihinin en önemli dönüm noktalarından biridir. Ermeni toplumunda Hristiyanlığı en çok yayan isim olan misyoner Grigor Partev Lusaroviç, aynı zamanda Kral III. Trdat'ın Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmesini de sağlamıştır. Böylece Ermeniler, Avrupâda dinî tartışmaların devam ettiği bir dönemde, yaklaşık olarak MS 301 yılında, Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiştir. Hristiyan dünya için önemli yol ayrımlarına sebep olan konsillerin düzenlendiği bu dönem, Hristiyanlık tarihi açısından son derece kritiktir. Birinci İznik Konsili (325) ve Birinci Efes Konsili'nin (435) ardından 451 yılında gerçekleştirilen Kalkedon Konsili ile Hristiyan teolojisine dair yeni kabuller benimsenmiştir. Özellikle Kalkedon Konsili'nden sonra Roma Kilisesi ile Doğu Kiliseleri arasında

ortaya çıkan doktrin farkları ve siyasi çekişmeler nedeniyle Ermeni Kilisesi, Ortodoks/Katolik dünyasıyla yolunu ayırıp oryantal Ortodoks kiliselerinden biri hâline gelmiştir.⁴

Bu ayrımla birlikte Ermeniler, bağımsız ulusal bir kilise oluşturmuştur. Ermeni Apostolik Kilisesi adını taşıyan ulusal kilise, Gregoryen olarak da anılmaktadır. Ermenilerin büyük çoğunluğu, toplumu da şekillendiren Ermeni Apostolik Kilisesi'ne mensuptur; ancak Osmanlı sınırları içerisinde yürütülen misyonerlik faaliyetleri sonucu, 17. yüzyılla birlikte Katolik ve Protestan Ermeni cemaatleri de oluşmuştur.⁵

Büyük Selçuklu Devleti'nin 1071'de Malazgirt'te Bizans ordularını mağlup etmesinin ardından Anadolu'daki Türk yerleşimleri artarken, Türk-Ermeni münasebetlerinde de hızlı bir geliş-

Ermeni toplumunda Hristiyanlığı en çok yayan isim olan misyoner Grigor Partev Lusaroviç, aynı zamanda Kral III. Trdat'ın Hristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmesini de sağlamıştır. Böylece Ermeniler, Avrupa'da dinî tartışmaların devam ettiği bir dönemde, yaklaşık olarak MS 301 yılında, Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiştir.

me yaşanmıştır. Zamanla Türk idaresi altına giren Ermeniler, dinî inanç ve faaliyetlerini baskıya uğramadan devam ettirmişlerdir. Ermenilerin farklı bir cemaat biçiminde teşkilatlanmalarına izin verilen Osmanlı döneminde ise, Kütahya'da bulunan Ermeni ruhani merkezi dönemin başkenti olan Bursa'ya taşınmıştır. 1461 yılında da Fatih Sultan Mehmet Bursa'da bulu-

nan Ermeni Piskoposu Ovakim ile Anadolu'daki Ermenilerin bir kısmını İstanbul'a getirerek onlara yeni bir kilise vermiş ve Ovakim'i patrik olarak atamıştır. Böylece devletin sınırları içindeki Ermenileri kendisine tabi kı-larken, onların can, mal ve dinî emni-yetlerini de güvence altına almıştır.⁶

Ortodoksluğu benimsemiş olan ve Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren

de Fener Rum Patrikhanesi'ne bağlı olan Ermeniler arasında, 1780'lerden sonra Katolik misyonerlerin yoğun faaliyetleri sonucu bu mezhep de ta-raftar toplamıştır. Bu süreçte Ermeni Patriği gücüne ve yetkilerine zarar ve-receğini düşünerek Katoliklere yönelik baskı yapsa da Osmanlı idaresi 1831'de Ermeni Katolik Kilisesi'ni resmî olarak tanımıştır. 19. yüzyıla birlikte bu kez Protestan misyonerlerin artan faaliyet-leri sonucu, 1859'da Ermeni Protestan Kilisesi de Osmanlı tarafından tanın-mıştır. Böylece Ermeniler dört farklı kiliseye bağlı olarak Osmanlı idaresin-de baskı görmeden dinî faaliyetlerini sürdürebilmiştir.⁷

Uzun yıllar hem Osmanlı toplumuyla hem de sarayla oldukça iyi ilişkiler ku-ran Ermeniler, devletin son dönemine kadar bürokraside etkin bir şekilde varlıklarını korumuşlardır. 1821'de başlayıp 1829'a kadar devam eden Yunan Ayaklanması'nın başarıya ulaş-ması, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Hristiyan millet üzerinde ciddi bir etki yaratmıştır. Osmanlı Devleti ile her ne kadar uyumlu olsalar da Ermeniler arasında da Ermenilik ve Ermenistan hayalini canlı tutan bir kesim hep var olmuştur.

Tarih boyunca neredeyse her zaman nüfusça azınlıkta oldukları bölgeler-de devlet kurma girişiminde bulunan Ermeniler, bu defa da benzer bir hare-ket başlatmış ve Balkanlar'daki Bulgar komitaların örgütlenme biçimini örnek alarak, aynı yöntemlerle bağımsızlık için Osmanlı'ya başkaldırmışlardır.⁸

1856 yılına kadar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Ermenilerle Müslüman halkın yahut idarenin bir çatışması söz konusu değildir; aksine iki toplum arasında oldukça yakın bir ilişki vardır.

Aslında 1856 yılına kadar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Ermenilerle Müslüman halkın yahut idarenin bir çatışması söz konusu değildir; aksine iki toplum arasında oldukça yakın bir ilişki vardır. Ancak Yunan ayaklanmaları akabinde Balkanlar'da çıkan isyanların Batılı devletlerce desteklenmesi ve atılan adımlar, özellikle Ermeni Kilisesi tarafından bir fırsat olarak algılanmıştır. Kilise, Hersek ve Bulgaristan olayları nedeniyle İstanbul'da yapılacak olan konferanslarda kendi durumlarının da ele alınması için büyük devletlere telgraflar göndermiştir. Bu toplantılarda Ermeni konusu görüşülmemiş olsa da 1878 yılında Rusya ve Osmanlı arasında imzalanan Ayestefanos Anlaşması ile Ermeni meselesi ilk kez uluslararası bir anlaşmada yer almıştır. Bu anlaşma yürürlüğe girmese de Ayestefanos'un yerini alan Berlin Kongresi'nin 61. maddesinde Osmanlı Devleti içindeki Ermenilere atıf yapılmıştır.⁹

Bu tarihten itibaren de Avrupa ve Amerika'da örgütlenen Ermeniler, Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmak amacıyla yoğun bir propaganda başlatmıştır. Bu bağlamda Osmanlı karşıtı dernek, kulüp ve gazeteler kısa sürede aktif hâle gelmiştir. O yıllarda faaliyet gösteren üç Ermeni partisi vardır: Ramga, Hınçak ve Taşnak.

Bunlardan Ramga Partisi anayasacı, liberal, burjuvaya dayalı, o zaman için Batı'ya yakın bir partidir; daha demokratik mekanizmalar kullanarak örgütlenmeye önem vermiştir. Hınçak ve Taşnak partilerinin temel hedefi ise isyan çıkartmak, devlet adamlarına suikast düzenlemek, Ermenilere silah kullanma eğitimleri vermek ve Ermeni gençleri Osmanlı'ya karşı isyanda birleştirmektir. O dönemde çok etkin hâle gelen bu partiler, İstanbul ve Anadolu'da birçok şube açmıştır. "Bize katılmayan bizden değildir ve bizim karşıımızdadır." diyerek ılımlı Ermeniler üzerinde de baskı kurmuşlardır.¹⁰ Nitekim kısa süre içinde köylere baskınlar yapılmaya başlanmış, katliam ve yağmalar gerçekleştirilmiştir. Batılı devletlerin yanı sıra özellikle Ruslar tarafından hem ekonomik hem de lojistik olarak desteklenen bu partiler, terör örgütleri gibi hareket etmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus Çarlığı'nın daha fazla desteğini almaya başlayan Ermeniler, bu dönemde radikalleşme, silahlanma ve terör faaliyetlerini daha da arttırmıştır. Nitekim çok sayıda silahlı Ermeni grubu, Osmanlı'dan bağımsız bir devlet kurma hayaliyle Rus ordusu saflarına katılmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusu içinde savaşan çok sayıda Ermeni grup olduğu

bilinmektedir. Bunlar dışında ayrıca Anadolu köylerine baskınlar düzenleyip terör faaliyetlerinde bulunan Ermeni çeteleri de vardır.

Osmanlı Devleti, 1915 yılında savaş bölgesinde yahut yakınında ikamet eden Ermeni nüfusun, yaklaşan Rus ordusunun ikmal ve ulaşım hatlarından uzaklaştırılarak devletin güney vilayetlerine sevk edilmesi talimatını vermiştir. Ayrıca savaş hattından uzakta yaşayan ancak düşmanla iş birliği yaptığı bilgisi alınan ya da bundan şüphelenilen bazı Ermeniler de tehciye tabi tutulmuştur.¹¹

Osmanlı, tehcir edilenlerin bakımı, korunması ve yeterli gıdaya erişimleri için bazı planlamalar yapmışsa da iç çatışmalar ve savaş koşulları bu tedbirlerin uygulanmasını zorlaştırmıştır. Özellikle Ermeni teröründen muzdarip intikam peşindeki yerel gruplar, eşkıyalık faaliyetleri, açlık ve salgın hastalıklar gibi olumsuzluklar, tehcir edilenler arasında can ve mal kayıplarına yol açmıştır. Tarihi belgeler bugün Ermenilerin iddia ettiği üzere Osmanlı Devleti'nin bu olaylarda bir dahli olmadığını, aksine bu suçları işleyenleri cezalandırdığını kanıtlamaktadır. Bu süreçte hükümetin tehcirin düzenli ve güvenli bir şekilde uygulanması yönündeki talimatına uymayan devlet görevlileri de Divan-ı Harp'te yargılanmış ve suçlu bulunanlar idama mahkûm edilmiştir.¹³

Ermenistan, Birinci Dünya Savaşı akabinde, 1918-1920 arasında yaşanan bağımsızlık çabaları ve çatışmaların

ardından 1920'de Sovyetler Birliği'ne bağlı bir cumhuriyete dönüşmüştür. Özellikle 1945'ten sonraki propaganda ile çok uluslu Sovyetler Birliği içerisindeki Ermeniler ve diğer pek çok millet, Rusya'ya tabi olmuş ve onun liderliğini kabul ederek bir Rus-Sovyet milliyetçiliği oluşturmuştur.

Bundan sonra 1960'lara kadar, Türk ve Ermeni halkları arasında önemli bir sorun yaşanmamıştır. Ancak bu tarihten itibaren Türkiye ile problemi olan pek çok devlet, milliyetçi Ermeni grupların radikalliğini körüklemiş ve bu durum Türk karşıtı şiddet eylemlerine neden olmuştur. 1975'ten itibaren Ermeni terör örgütleri tarafından Türk diplomatlarını ve ailelerini hedef alan onlarca saldırı düzenlenmiştir. Bu süreçte, 1915 olaylarına ilişkin Ermeni görüşleri ve soykırım tezleri de sürekli değişime uğramıştır. Sahte belge ve fotoğraflar, asılsız iddialar dünya kamuoyunda çok daha sık bir şekilde yer almıştır. Ermeni tezlerini destekleyen yazılı kaynaklarda nüfus rakamları sürekli artış göstermiş ve mevzu tamamen gerçeklikten uzak bir yöne evrilmiştir.

1915 olaylarına ilişkin asılsız Ermeni iddialarının yaygınlaşması, Türk diplomatlara ve ailelerine yönelik terör saldırılarını geri plana itmiştir. Medya ve dünya kamuoyunun Ermenilere verdiği destek, pek çok konuda Ermenileri fazlasıyla cesaretlendirmiştir. Nitekim Sovyetler Birliği'nin son dönemlerinde, 1988-1992 arasında, Moskova'nın da desteği ile Dağlık Karabağ'ı işgal ederek

bölgede katliamlar gerçekleştiren Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte 23 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Özellikle

hem Dağlık Karabağ hem de 1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları günümüze kadar Erivan'ın en önemli odak noktası olarak kalmıştır.

BAĞIMSIZLIĞA GİDEN YOL

Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan eski Sovyet ülkelerinin çoğunun takip ettiği iki modelden hiçbirini benimsememiştir. Birincisi, diğer ülkelere nispeten demokratik sisteme sahip, genellikle Batı yanlısı bir politika izleyen ve Rusya'dan olabildiğince uzaklaşmaya çalışan Gürcistan ve Ukrayna gibi ülkelerde geçerli olan modeldir. İkinci modeli benimseyen Belarus ve Orta Asya ülkelerinin çoğunda ise otoriter yönetimler mevcuttur. Bugün insan hakları ihlalleri ve sivil topluma yönelik baskılardan dolayı bu ülkeler Batı ile yakın ilişkiler geliştirememekte ve genellikle Rusya yanlısı bir politika izlemektedir.

Ermenistan ise bu modellerin hiçbirine tam olarak uymamaktadır.¹⁴ Güvenlik sorunları onu geleneksel olarak Moskova'nın yanına itse de iki taraf arasındaki bu ilişki, diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi henüz sert otoriter bir sistem ortaya çıkartmamıştır. Ermenistan'ın sivil toplumu, pek çok Ermeni siyasi partisinde olduğu gibi son derece dirençli ve aktiftir. Ne var ki yaygın olan yolsuzluk, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik modernizasyonunun önündeki en ciddi engellerden biri olmayı sürdürmektedir.

Sonuç olarak Ermenistan'da ekonomik güç dengesine dayanan kaotik bir siyasi sistem ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan bu sistem, ülkenin sorunlarının tartışılabilirdiği ve yönetimin eleştirilebildiği kamusal bir alan oluşmasına da imkân tanımaktadır. Bu bağlamda sivil toplum her ne kadar seçimler gibi resmî kanallar kullanarak ülke siyasetini etkileme gücüne sahip olmasa da rahatlıkla düzenlediği sokak hareketleri aracılığıyla bu amacına ulaşabilmektedir. Nitekim insan hakları örgütleri de hazırladıkları son raporlarda Ermenistan'ı "kısmen özgür ülke" grubuna yerleştirmiştir.¹⁵

1980 ve 1990'lar boyunca Ermenistan'ın iç ve dış siyasetinde yaşanan gelişmeleri tam olarak anlamadan 2021 yılıyla birlikte ülkede geçerli olan siyasi sistemi anlamak pek mümkün değildir. Ermenistan'ın siyasi sistemi, diğer Sovyet sonrası ülkelerden çok farklı koşullarda şekillenmiştir. Ermenistan da dâhil bütün Sovyet sonrası ülkeler arasında coğrafi konumları, topraklarının büyüklüğü, nüfuslarının sayısı ve sahip oldukları yer altı zenginlikleri gibi çeşitli nesnel farklılıklar söz konusudur. Ancak bütün bunların yanı sıra Ermenistan'ı diğer Sovyet sonrası ülkelerinden farklı kılan özel bir durum daha vardır. Bu da modern

Diğer Sovyet sonrası ülkelerdeki etnik çatışmalar genellikle bağımsızlık hareketleri sonucu ortaya çıkarken, yalnızca Ermenistan'ın ulusal bağımsızlık ideolojisi daha önce başlamış olan Dağlık Karabağ çatışması üzerine inşa edilmiştir.

Ermenistan'ın iç ve dış politikasının yapısını belirleyen Dağlık Karabağ sorunudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar Sovyet Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ, aslında Ermenistan'ın bağımsızlığına giden süreci tetikleyen bir faktördür. Diğer Sovyet sonrası ülkelerin bağımsızlığına giden sürecin temelinde genellikle "Moskova emperyalizmi"ne karşı yürütülen mücadele yatarken sadece Ermenistan ve Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketlerinin çıkış noktası, bu toprak anlaşmazlığı olmuştur. Diğer Sovyet sonrası ülkeler ise, ya Baltık ülkelerinde olduğu gibi Sovyet yönetimine karşı yürütülen bağımsızlık mücadelesi sonucunda ya da Orta

Asya ülkelerinde olduğu gibi kendi iç politikalarındaki gelişmelerle hiçbir ilgisi olmayan Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda bağımsızlıklarını kazanmıştır.

Özetle 1990'ların başında Sovyet sonrası ülkelerin bağımsızlıklarına giden süreçte yaşanan çeşitli etnik çatışmalar, neden-sonuç ilişkisinden ötürü birbirinden ayrılmaktadır. Ne var ki diğer Sovyet sonrası ülkelerdeki etnik çatışmalar genellikle bağımsızlık hareketleri sonucu ortaya çıkarken, yalnızca Ermenistan'ın (Azerbaycan'ın da) ulusal bağımsızlık ideolojisi daha önce başlamış olan Dağlık Karabağ çatışması üzerine inşa edilmiştir; dolayısıyla Dağlık Karabağ'daki Ermeniler

arasında vuku bulan *irredantist* (kurtarımcı) hareket, Ermenistan'ın bağımsızlık hareketinden önce başlamıştır.¹⁶

Azerbaycan'a bağlı bir özerk bölge olan Dağlık Karabağ'ın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Ermenilerin Ermenistan ile birleşmek için başlattığı hareket, ilk aşamada Moskova'ya sadık olduğunu göstermeye gayret etse de hareketin liderlerinin asıl amacı, Mihail Gorbaçov döneminde başlayan *glasnost* (açıklık) politikasından ve aynı dönemde Sovyet yönetiminin artan zayıflığı nedeniyle oluşan boşluktan yararlanmaktır. Nitekim, 1980'lerin sonlarında Ermenistan'ın başkenti Erivan'daki kitlesel gösterilerde açılan ve üzerinde "Lenin, Komünist Parti, Gorbaçov" yazılı posterlerin sayısı hiç de az değildir. Bu süreçte komünizme inanmayan Ermeni liderlerin esas hedeflerine ulaşmak için zaten çoktan ölmüş olan bir ideolojinin kalıntıları üzerinden hareket etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.¹⁷

Ne var ki dönemin koşullarında böyle bir girişimin başarılı olması mümkün değildir. Ermenistan'daki bu halk hareketinin ve referandumun bir siyasi baskı aracı olarak kullanılması ve merkezin (Moskova) izni olmadan idari-bölgesel değişikliğe gidilmesi, Moskova'daki yetkililere Ermenistan'daki Karabağ hareketinin o zamanki Sovyet yönetimine oldukça ters bir politika izlediğini açıkça göstermiştir. Zira 1980'lerdeki Sovyet yönetimi *perestroyka* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* politikalarıyla çeşitli reformlar başlatmış olsa da en büyük amacı Sovyetler Birliği'ni bir arada

tutmaktır. Bu bağlamda Ermenistan'ın Karabağ politikası, Sovyet yönetiminin otoritesini sarsan bir etki yaratmıştır. Her ne kadar ilk aşamada Ermenilerin başlattığı Dağlık Karabağ hareketi herhangi bir reformist söyleme sahip olmasa da kullanılan mücadele yöntemleri dönemin Moskova yönetimini oldukça rahatsız etmiştir.

1980'lerin ikinci yarısında Ermenistan'da başlayan kitlesel gösteriler, ülkenin siyasi sisteminin geleceğini belirlemiş ve aynı zamanda günümüzde de devam eden protesto kültürünün temelini atmıştır. Bütün bu gelişmeler sonucunda, Ermenistan'ın komünist olmayan ilk hükümeti, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından yaklaşık bir yıl önce, 1990'da kurulmuştur. Ayrıca 17 Mart 1991 tarihinde düzenlenen Sovyetler Birliği referandumuna katılmayı reddeden altı ülkeden biri olan Ermenistan, bu tarihten itibaren Sovyetlerden ayrılmak için yasal süreci de başlatmıştır.¹⁸ Nitekim izlediği bu politika sebebiyle Ermenistan, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini başlatan taraf olarak da suçlanmıştır. Örneğin, Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti'nin son başkanı olan Ruslan Hasbulatov, Sovyetler Birliği'ne en ağır darbeyi vuranın, Azerbaycan'a ait olan toprakları işgal etme amacıyla silahlı çatışmalar başlatan Ermeniler olduğunu savunmaktadır.

1991 yılına gelindiğinde Karabağ hareketinin başını çeken Ermeni yöneticiler, Sovyetler Birliği içinde kalarak Dağlık Karabağ'ı ele geçiremeyeceklerinin farkına vardıklarından birlikten ayrılma

yoluna başvurmuştur. Ancak bu karar, bir amaç değil, Dağlık Karabağ'ı elde etmeyi sağlayacak bir araç olarak görülmüştür. Bu süreçte dikkat çeken bir diğer husus ise, bu tarihe kadar Ermenistan yönetiminde ağır basan sosyalist söylemin demokratik bir söyleme dönüşmeye başlamasıdır. Buna bağlı olarak Ermenistan'ın Dağlık Karabağ mücadelesi kapsamında o zamana kadar Sovyetler Birliği Komünist Partisi

Merkez Komitesi'ne yönelik olan tüm çağrıları, bu tarihten itibaren uluslararası topluma yönelmeye başlamıştır.

Nihayetinde, Ermenistan'ın bağımsızlık hareketinin ve Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı ele geçirmek için yürüttükleri mücadelenin bu kadar iç içe geçmesinin bir sonucu olarak da Karabağ sorununun kendisi bir toprak meselesi olmaktan çıkıp Ermeni siyasi kimliğinin ana unsuru hâline gelmiştir.¹⁹

KARABAĞ KÖKENLİ SEÇKİNLER ZÜMRESİ

1980'lerin ikinci yarısından itibaren Ermenistan ile Azerbaycan arasında tırmanan Dağlık Karabağ gerginliğinin 1990'ların başında savaşa dönüşmesi, bağımsızlığını yeni elde etmiş olan Ermenistan'ın iç ve dış politikasını temelden etkileyen bir faktör olmuştur. Bu bağlamda Ermenistan Devleti'nin inşasının, Dağlık Karabağ Savaşı'nın Ermenilerin zaferiyle sonuçlandığı 1994'te tamamlandığını söylemek mümkündür. Bir diğer ifadeyle Ermenistan Devleti temelinin tamamen Dağlık Karabağ meselesi üzerine inşa edildiği söylenebilir. Bu süreç akabinde de ordu, Ermenistan Devleti'ni oluşturan en temel unsurlardan biri hâline gelmiştir. Nitekim bundan dolayı da 2020 yılında patlak veren ve Ermenistan ordusunun büyük kayıplarıyla sonuçlanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Ermeni toplumu için bu kadar trajik bir olaydır.

1994 yılında Dağlık Karabağ Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, Ermeni toplu-

munu temelden etkileyecek olan yeni bir "gaziler" zümresi ortaya çıkmıştır. Aslında bu, üçüncü dünya ülkeleri için çok alışık olunan bir durumdur. Farklı bir deyişle ordunun sürekli siyasete müdahale etmesi ve hatta bir tür siyasi elite dönüşmesi, gelişmiş demokrasiye sahip olmayan ülkelere ortak özelliklerden biridir. Buna karşın 1990'lar Ermenistan'ında bu özelliklere sahip bir ordunun ortaya çıkmasını engelleyen ise, oldukça ağır askerî harcamalardan yorgun düşmüş olan Sovyet sonrası Ermenistan Devleti'nin Dağlık Karabağ'dan yeni dönen gazilerin bütün taleplerini karşılayabilecek durumda olmamasıdır. Ancak bunun yerine dönemin iktidarı, gaziler zümresine iş dünyasında önemli ayrıcalıklar dağıtmıştır. Aslında söz konusu grubun savaş biter bitmez iktidarı büyük ölçüde ele geçirdiğini belirtmek gerekir. Nitekim Ermenistan'ın ilk cumhurbaşkanı olan Levon Ter-Petrosyan'ın bir grup üst

düzey siyasetçinin baskısı altında fiilen istifa etmek zorunda kaldığı 1998'deki “yumuşak darbenin” arkasındaki itici güç de bir dereceye kadar ordudur.²⁰ Bu hareketin başını ise dönemin Savunma Bakanı olan ve aynı zamanda Dağlık Karabağ Savaşı'nda önemli rol oynayan Vazgen Sargsyan çekmiştir.

Bu durumun bir sonucu olarak da ekonomideki bazı sektörler tamamen bu zümrenin eline geçmeye başlamış ve Ermenistan'da âdeta bir “tımar sistemi” meydana gelmiştir.²¹ Ülkede serbest piyasa ekonomisi geçerliliğini korumasına rağmen ekonomik rekabet tamamen “askeri kapitalizm” hiyerarşisine bağımlı bir hâl almıştır. Bu sistemde var olmak isteyen bir iş adamı ya baştan itibaren “gaziler” grubuna dâhil olmak ya da işini yerel ölçekte büyütür büyütmez -bu çok büyük bir iş olmak zorunda değildir, sıradan yerel

küçük işletmeler de buna dâhildir- bu gruba katılmak zorunda kalmıştır.

Ancak 1990'lardan 2020 yılına kadar geçen süreye bakıldığında söz konusu gaziler zümresinin geçmişte kaldığı ve artık ülke siyasetinin ve ekonomisinin farklı işlediği anlaşılmaktadır. Zira savaşın üzerinden yaklaşık 25 yıl geçtiği ve bu zümreye askerî geçmişe sahip yeni insanlar dâhil olmadığı için gaziler zümresi sıradan bir iş adamları topluluğuna dönüşmeye başlamıştır. Farklı bir ifadeyle ekonomik seçkinler sınıfında kuşaksal bir değişim yaşanmıştır.

Ermenistan'ın siyasi hayatı da bahsedilen sürece çok benzer evrelerden geçmiştir. 1980'lerin sonlarında iktidara gelen aydınlar, 1990'ların başındaki Ermeni siyasi eliti oluşturmuştur. Öyle ki Sovyet sonrası Ermenistan'da yaşanan değişim “matematikçiler devrimi”

olarak tanımlanmaktadır. Bağımsız Ermenistan'ın ilk yönetim kadrosunun da içinden çıktığı Karabağ hareketinin önderleri, söz konusu muhalif aydınlar arasında yer almaktadır.

1991'den sonra Ermenistan'daki Sovyet *nomenklaturası* (baskın sınıf) hem ulusal hem de yerel düzeyde iktidardan hızlı bir şekilde uzaklaştırılmıştır. Bu uygulama da Ermenistan'ı diğer post-Sovyet ülkelerinden ayırmaktadır. Rusya başta olmak üzere diğer eski Sovyet ülkelerindeki Sovyet seçkinleri, Sovyetler Birliği dağılmış olmasına rağmen konumlarını korumaya devam ederken, Ermenistan'da süreç farklı ilerlemiş ve muhalif aydın grup iktidarı ele geçirmiştir. Ancak bu noktada söz konusu Ermeni muhalif aydın sınıfının da bir Sovyet ürünü olduğu belirtilmelidir. Zira bu aydınlar, Sovyet döneminde esas olarak devletin askerî sanayi kompleksinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulan Ermeni araştırma enstitülerinde yetişmiş isimlerdir. Diğer taraftan Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bir bütün olarak işleyen askerî sanayi kompleks de işlevini kaybetmiştir. Bu durumun en önemli sonucu ise, o zamana kadar el üstünde tutulan söz konusu enstitülerin çalışanlarının hem işlerini hem de sosyal statülerini kaybetmesidir. Kısacası Sovyet dönemi entelektüellerine duyulan ihtiyacın ortadan kalkmasıyla seçkinler sınıfı da bir gecede yoksullaşmıştır. Bu gelişmelerden sonra aydınların büyük bir kısmı yurt dışına göç etmiş, geri kalanlar ise gittikçe marjinalleşmiştir.

1991'den sonra Ermenistan'daki Sovyet *nomenklaturası* (baskın sınıf) hem ulusal hem de yerel düzeyde iktidardan hızlı bir şekilde uzaklaştırılmıştır. Bu uygulama da Ermenistan'ı diğer post-Sovyet ülkelerinden ayırmaktadır.

1990'ların sonlarına kadar Ermenistan'ın siyasi yönetimi liberal aydınlar çevresinden oluşurken 2000'lerle birlikte yıldan yıla güç kaybeden aydınlar sınıfının 2020'lere gelindiğinde Ermenistan siyasi hayatı üzerinde hiçbir etkisi kalmamıştır.

Sovyet sonrası ilk yıllarda Ermenistan halkı Dağlık Karabağ meselesi sayesinde yeni iktidar etrafında konsolide olabilmıştır. Fakat Dağlık Karabağ sorununun Ermenistan lehine sonuçlanmasından sonra, 1990'ların ortasında, Ermeni toplumunu birleştiren unsurlar da kaybolmuş ve bunun sonucu olarak halk ile iktidarın arası açılmaya başlamıştır. Bu zamana kadar toplumun bütün dikkatinin üzerinde yoğunlaştığı meselenin sona ermesi ve ülkenin içinde bulunduğu sosyoekonomik krizin artık üstü örtülemez seviyelere ulaşması, iktidardaki kesimin kendi halkına ne kadar yabancılaştığını iyice gözler önüne sermiştir.

1990'ların ikinci yarısından itibaren "aydınların iktidarı" sona ermiş ve ülke yönetimi "Dağlık Karabağ klanı" olarak adlandırılan siyasetçilerin eline geçmiştir. Bundan sonra 2018 yılına kadar geçen sürede Ermenistan'ın resmiyette

1990’ların ikinci yarısından itibaren “aydınların iktidarı” sona ermiş ve ülke yönetimi “Dağlık Karabağ klanı” olarak adlandırılan siyasetçilerin eline geçmiştir.

bütün demokratik kurumlara (serbest seçim, çok partili sistem vd.) sahip olmasına rağmen aslında oligarşik bir siyasal sistemle²² yönetildiğini söylemek mümkündür.

1990’ların başında yaşanan savaş ve sonrasında en yakın komşu ülkeler olan Türkiye ve Azerbaycan ile olan sınırların kapanması, zaten Sovyetler Birliği’nin çöküşünün şokunu atlatmaya çalışan ülkeyi daha da yoksullaştırmıştır. Zira savaş, barış anlaşmasıyla değil, bir ateşkesle durdurulduğundan ve resmî olarak sona ermediğinden, Ermenistan sınırlı ekonomik imkânlarını sürekli savunmaya ayırmak zorunda kalmıştır. Ülkenin en büyük sorunu olmaya devam eden ekonomik sıkıntıları, iş dünyasının ve siyasetin birbiriyle iç içe geçmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda kaynakların son derece kıt, ihracat ve ithalat kanallarının da sınırlı olduğu bu pazarda, Ermeni iş adamları kendi aralarında sürekli bir uzlaşma arayışında bulunmak zorunda kalmaktadır. Bu uzlaşmayı sağlayabilecek güç ise devlettir. Bunun sonucu olarak devletin en önemli fonksiyonlarından biri de söz konusu “küçük pastayı” ilgili aktörler arasında paylaşmaktır. Bu durum Ermenistan’da bir tür “siyasi iş adamı” sisteminin ortaya çıkmasına yol açmıştır.²³

Ermenistan’daki siyasi sistemin tam bir otoriter sistem olduğu söylenemez. Doğal kaynakların oldukça kıt olduğu bir ortamda devlet, ilgili taraflar -ekonomi sektörünün önemli bir kısmını elinde tutan büyük iş adamları- arasında rant dağıtma imkânına sahip değildir. Bu sistemde söz konusu taraflar kendi aralarında nüfuz paylaşımı yapmakta ve devlet ancak o zaman resmî ve/veya gayriresmî yollardan vergilendirme yapabilmektedir.

Bu yapı doğal olarak hem parlamentoda hem de hükümette farklı koalisyonların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Söz konusu bu koalisyonlar ise sadece siyasetçilerden değil aynı zamanda çeşitli sermaye lobilerinden oluşmaktadır. 2021 yılına gelindiğinde Ermenistan’ın içinde bulunduğu yönetim krizinde bir tarafta 2018’deki seçimden itibaren parlamentodaki çoğunluğu elinde tutan Benim Adımım ittifakı diğer tarafta ise 17 muhalif partinin bir araya gelerek kurduğu Vatan Kurtuluş Hareketi ittifakı yer almaktadır. Bu noktada bu tür koalisyonların Ermeni siyaseti için bir gelenek hâline geldiği de söylenebilir.

Ermenistan’ın sahip olduğu bu siyasi yapı kaçınılmaz olarak -Sovyet sonrası ülkelerin çoğunda olduğu gibi- toplumu apolitik kılmaktadır. Zira halk, iktidarın çeşitli çıkar grupları arasında el

değiştirdiğini ve dolayısıyla kendisinin ülke siyasetini etkileme gücüne sahip olmadığını düşünmektedir. Bir diğer ifadeyle siyaset seçkinlerin işi olarak, halk ise gerektiğinde seçimlerde harekete geçirilebilecek bir araç olarak görülmektedir.

Bununla birlikte Birinci Dağlık Karabağ Savaşı sonrası Ermenistan siyasetine hâkim olan bu yapının yıllar geçtikçe yavaş yavaş ortadan kalktığı ve 2018'deki Kadife Devrim'den sonra Paşinyan yönetiminin iktidara gelmesiyle de dengelerin tamamen değiştiği belirtilmektedir. Ülkenin 1990'lardan

itibaren hayata geçiremediği yapısal reformları başlatacağı sözünü veren Paşinyan, halkın büyük bir kısmının desteğini arkasına almıştır. Ancak 2020 yılı sonunda yaşanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonucunda ülkede patlak veren siyasi krizin Ermenistan'ın tekrar 1990'lara gerilemesine neden olabileceği belirtilmektedir. Dolayısıyla 2021 yılı başında ülkenin içinden geçtiği süreç, bir taraftan demokratik reformları ve sivil toplum unsurlarını daha ileriye götürme diğer taraftan ise söz konusu reformların önüne büyük bir engel olarak çıkma potansiyeli taşımaktadır.

BAĞIMSIZLIKTAN GÜNÜMÜZE SİYASİ HAYAT

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında Ermenistan'da meydana gelen protestolar, ülkedeki Komünist Parti'yi 1990 yılında iktidarı bırakmaya zorlamış-

tır. 1991'de Sovyetler Birliği dağıldığında, yeni bağımsız devletler olan Ermenistan ve Azerbaycan, Dağlık Karabağ bölgesi için birbiriyle savaş

hâlinde. O zamandan itibaren de Ermenistan siyasi arenasında başrolü hep Dağlık Karabağ Savaşı'nda önderlik eden isimler üstlenmiştir.

Bağımsız Ermenistan'ın 1991 yılındaki ilk cumhurbaşkanı, milliyetçi hareketin başında bulunan ve aynı zamanda bir bilim insanı olan Lev Ter-Petrosyan'dır. Ancak bağımsızlıkla birlikte, bir zamanlar Sovyetler Birliği'ndeki ileri teknoloji merkezlerinden biri olan Ermenistan'da sanayi üretimi tamamen durmuş, ülke ekonomik olarak son derece zorlu bir sürece girmiştir. Öyle ki 1992 yılında gayrisafi yurt içi hasıla (GSYİH) %42 azalmıştır. Dağlık Karabağ Savaşı'nın sona erdiği 1994'te ülke ekonomisi sadece %5 büyümüştür.²⁴ Aynı yıl enflasyonun eşi görülmemiş bir düzey olan %5.273'e ulaşmasıyla ülkedeki nüfusun yarısından fazlası yoksulluk sınırının altına düşmüştür. Ekonomik krizin ana nedenleri savaş ve Sovyetler Birliği'nin çöküşü olsa da ülkenin içinde bulunduğu durumun tek suçlusu olarak Ter-Petrosyan yönetimi gösterilmiştir.

Lev Ter-Petrosyan'ın Türkiye ile diyalog kurma girişimleri ve Karabağ anlaşmazlığı konusunda Azerbaycan ile uzlaşmaya hazır olması, aslında ulusal güvenlik açısından en büyük tehdit olarak algılanan iki ülkeye karşı bile pragmatik bir yaklaşım içinde olduğunu gösteren bir durumdur. Ancak bu tutumu, Ter-Petrosyan'ın ülke içinde ve Ermeni diasporasındaki milliyetçiler arasında büyük bir itibar kaybına uğramasına sebep ol-

muştur. Ayrıca 1994 yılında muhalefetteki Ermeni Devrimci Federasyonu (*Taşnaksutyun*) Partisi'ni yasaklama kararı ve ikinci kez seçildiği 1996 yılındaki seçimin şaibeli olduğu iddiaları da Ter-Petrosyan'ın itibarını bir hayli zedelemiştir. Sonuç olarak 1998 yılına gelindiğinde Ter-Petrosyan yönetimi Azerbaycan ile bir barış anlaşması imzalamaya hazırlanırken -1994'teki Dağlık Karabağ Ateşkes Anlaşması gereği- dönemin başbakanı ve sözde Dağlık Karabağ'ın eski cumhurbaşkanı Robert Koçaryan liderliğindeki bir grup siyasetçinin baskısı sonucu Ter-Petrosyan istifa etmek zorunda kalmıştır.

Koçaryan'ın görevde bulunduğu dönemde, ülke ekonomisinde belirgin bir büyüme yaşanmıştır. 2001 yılında yaklaşık %12 olan işsizlik, Koçaryan'ın görevden ayrıldığı 2008 yılında %6'ya kadar gerilemiştir. 2005-2007 arasında GSYİH'si %14 gibi önemli bir oranda büyüyen Ermenistan'ın doğal gaz, elektrik ve ulaştırma altyapısı da yeniden faaliyete geçmiştir. Bununla birlikte, söz konusu yıllarda ekonomik canlanmanın sadece Ermenistan'da değil, aynı zamanda bütün post-Sovyet ülkelerinde görülen bir durum olduğu da belirtilmelidir.

Diğer taraftan Koçaryan döneminde ekonomi tamamen hükümetle yakın ilişki içinde bulunan küçük bir oligark grup tarafından kontrol edilmiştir. Ayrıca çözülmeyen Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle Azerbaycan ve Türkiye ile olan sınırların kapalı olması, ülke ekonomisinin büyük kayıplar verme-

sine sebep olmuştur. Günümüzde de Ermenistan'ın yalnızca Gürcistan ve İran ile olan sınırları açıktır. Bu durum ülkenin hem dünya ekonomisine entegre olmasını engellemekte hem de Rusya'yla askerî ve ekonomik ittifaklar kurmasını âdeta zorunlu hâle getirmektedir.

Koçaryan bir taraftan kendi gücünü pekiştirirken diğer taraftan da “Karabağ klanı” olarak adlandırılan grubun üyelerinin Ermeni siyasetinde yükselmesini sağlamıştır. Bu isimlerden biri de 1990'larda önce Dağlık Karabağ daha sonra Ermenistan Savunma Bakanı olan Serj Sarkisyan'dır. Nitekim Sarkisyan 2008 yılında Koçaryan'dan sonra Ermenistan cumhurbaşkanlığına seçilen isim olmuştur.

Koçaryan ve Sarkisyan dönemlerinde Ermenistan halkı çok trajik olaylar yaşamıştır. Bunlardan en önemlisi 1999'da düzenlenen ve ülkenin başbakanının, parlamento başkanının ve altı milletvekilinin hayatını kaybettiği terör eylemidir. Aynı şekilde 2008 yılında, en önemli muhalif lider olan Ter-Petrosyan'ın iktidara dönmeye çalıştığı cumhurbaşkanlığı seçimi sırasında da pek çok olay vuku bulmuştur. Muhalefetin seçim sonuçlarına itiraz olarak düzenlediği protestolar, güvenlik güçleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmış ve en az 10 kişi hayatını kaybetmiştir.

Yeni göreve gelen Sarkisyan başka bir çok zorluk daha yaşamıştır. Bunlardan en önemlisi, bütün dünyayı etkileyen 2008 küresel mali krizidir. Bu süreç

Kadife Devrim'i tetikleyen gelişme, yeni bir anayasanın kabul edildiği ve parlamenter sisteme geçildiği 2015 referandumu sırasında Ermenistan halkı ve Sarkisyan arasında imzalanan “toplumsal sözleşmenin” Sarkisyan tarafından ihlal edilmesidir.

sonunda, 2009 yılında Ermenistan'ın GSYİH'si %14 azalmıştır. Ayrıca 2008'de patlak veren Gürcü-Rus Savaşı sebebiyle Ermenistan kısa bir süreliğine dış dünyaya açılan ana kapısı konumundaki Gürcistan sınırının kapanması gibi bir durumla da karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuz gelişmeler Sarkisyan yönetimini yeni çıkış yolları aramaya itmiş ve bunun sonucunda Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşme süreci başlatılmıştır. Ancak bu hamlesi, Sarkisyan'ın Ermeni milliyetçileri tarafından sert bir şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur. Nitekim bu tepkiler, Ermenistan yönetiminin 2010 yılından itibaren normalleşme sürecinden vazgeçmesinin temel nedenlerinden biridir.

Bu dönemde halefi Sarkisyan'ın ekonomi ve dış politikalarını eleştirmeye başlayan Koçaryan'ı ortak rakipleri olarak gören Ter-Petrosyan ile Sarkisyan birbirlerine yaklaşmıştır. Ülke iç siyasetinde böyle bir hava eserken 2016 yılı Nisan ayında Azerbaycan ile yaşanan “dört günlük savaş”ın ardından iki isim bir araya gelmiş ve Ter-Petrosyan halkı, bir zamanlar kendisinin uzlaşmaz rakibi olan Sarkisyan'ı desteklemeye çağırmıştır. Bu durum da Ermenistan'da

siyasetin belli bir düşünce ve/veya ideolojiye göre değil, kişisel çıkarlara göre şekillendiğini göstermektedir. Nitekim bu sürecin üzerinden birkaç ay geçmeden Sarkisyan ile Ter-Petrosyan'ın arası tekrar açılmıştır.

Ermenistan, 2015'te yapılan anayasa referandumuna dayanarak 2018'de yarı başkanlıktan parlamenter hükümet sistemine geçmiştir. Sistemde yapılan bu reformun bir sonucu olarak da cumhurbaşkanının yetkileri sınırlandırılıp başbakan lehine yeniden dağıtılmıştır. Koçaryan başta olmak üzere muhalefet, bu değişikliğin 2018'de görev süresi dolacak olan Sarkisyan'ın iktidarda kalmak için başlattığı bir siyasi oyun olduğunu savunarak düzenlemeye karşı çıkmıştır. Nitekim de iddia edildiği gibi olmuş ve 2008'den itibaren cumhur-

başkanlığı görevini yürüten Sarkisyan, Nisan 2018'de parlamento tarafından başbakan olarak seçilmiştir. Ancak bu değişikliğin üzerinden bir hafta geçmeden Sarkisyan, muhalif isimlerden Nikol Paşinyan önderliğinde başlayan halk protestoları sonucu istifa etmek zorunda kalmıştır.

Kadife Devrim'in tetikleyicisi ise, yeni bir anayasanın kabul edildiği ve parlamenter sisteme geçildiği 2015 referandumu sırasında Ermenistan halkı ve Sarkisyan arasında imzalanan "toplumsal sözleşmenin" Sarkisyan tarafından ihlal edilmesidir. Bu sözleşmeyle iki dönem boyunca cumhurbaşkanlığı yapan Sarkisyan'ın 2018'de parlamenter sisteme geçildikten sonra başbakanlığa talip olmaması konusunda anlaşılmıştır. Ancak başbakanın yetkilerini

genişleten anayasa değişikliklerinin ardından 2018’de cumhurbaşkanlığı görev süresi dolan Sarkisyan’ın parlamento tarafından başbakan seçilmesi halkı harekete geçirmiştir.

Ermenistan halkının bu rahatsızlığını iyi değerlendiren Nikol Paşinyan’ın Gümrü şehrinden Erivan’a kadar “Benim Adımım” ismini verdiği yürüyüş eylemiyle başlattığı muhalif hareket, birkaç gün içinde “Adım at, Serj’i reddet” sloganı ile Erivan sokaklarında büyük protesto gösterilerine dönüşmüştür. Bu olaylar sonrasında Paşinyan, beklenmedik şekilde muhalif hareketin en güçlü lideri hâline gelmiştir. Daha önceki siyasi hayatında dikkat çekmeyen ve en önemlisi de öncelilerden farklı olarak asker kökenli olmayıp daha liberal bir dünya görüşüne sahip olan Paşinyan’ın bir anda güçlenmesi, ekonomik sıkıntı içerisinde Ermenistan halkının ümitlerini arttırmıştır.

Kadife Devrim’in en önemli başarısı, Ermenistan toplumuna hukukun üstünlüğü ve şiddetsiz mücadele yöntemleri üzerine inşa edilen bir siyasi kültür kazandırmış olmasıdır. Bu, halkın yurttaşlık bilincini ve siyasete katılımını artıran bir durumdur. Nitekim Kadife Devrim ile yeni bir siyasi kültür kazanan Ermeni halkının desteği, 2021’de Paşinyan’ın iktidarda kalmasını sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Paşinyan’ın Ermeni yakın tarihinin en trajik olayı olan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonrasında ülkede ortaya çıkan siyasi krizde tekrar harekete geçen eski Karabağ elitine karşı mücadele ederek

görevde kalabilmesinin tek nedeni, söz konusu bu halk desteğidir.

İkinci Dağlık Karabağ Savaşı 10 Kasım 2020 tarihinde Rusya, Ermenistan ve Azerbaycan arasında imzalanan ateşkes anlaşmasıyla biter bitmez harekete geçen muhalefet, savaştaki ağır kayıpların müsebbibi olduğunu ileri sürerek Paşinyan’ı istifaya çağırmıştır. Ancak Ermenistan siyasetindeki asıl sorun, Şubat 2021’de patlak veren ordu-hükümet kriziyle ortaya çıkmıştır. Genelkurmay birinci yardımcısı Tiran Haçatryan, Başbakan Paşinyan’ın Rus İskender füze sistemlerinin etkisizliği konusundaki sözlerini eleştirmesinin ardından görevden alınmış, bu gelişme üzerine, 25 Şubat 2021 tarihinde Ermenistan Genelkurmay Başkanlığı, Başbakan Nikol Paşinyan’ın istifasını talep etmiştir. Genelkurmay, Paşinyan’ın “kişisel hırslarla” hareket ettiğini ve ayrıca hükümetinin de “sorumluluklarını yerine getirmekte yetersiz kaldığını” ileri sürerek istifa çağrısında bulunmuştur. Genelkurmay Başkanlığı tarafından yayımlanan söz konusu muhtıra, aralarında Genelkurmay Başkanı Onik Gasparyan’ın da bulunduğu 40 üst düzey komutan tarafından imzalanmıştır. 17 muhalif partiden oluşan Vatanı Kurtarma Hareketi de orduyu destekleyerek sokak gösterilerine başlamıştır.

Ordunun istifa çağrısını darbe girişimi olarak nitelendiren Paşinyan, bu gelişmeler üzerine Genelkurmay Başkanı Onik Gasparyan’ı görevden alan kararnameyi imzalayarak Cumhurbaşkanı Armen Sarkisyan’a göndermiş ancak Sarkisyan kararnameyi imzalamayı

reddetmiştir. Ermenistan Anayasası'na göre, başbakandan gelen kararname cumhurbaşkanı tarafından imzalanmayarak iki defa geri gönderilirse kendiliğinden yürürlüğe girmektedir. Buradan hareketle Paşinyan, Gasparyan'ın görev süresinin bittiğini ve onun yerine daha önce de bu görevi yapmış olan Artak Davtyan'ı atadığını açıklamıştır. Ne var ki Cumhurbaşkanı Sarkisyan, Paşinyan'ın bu kararnamesini de imzalamayı reddetmiştir.

Muhalefet, cumhurbaşkanına Paşinyan'ın kararnamesini Anayasa Mahkemesi'ne göndermesi için çağrıda bulunmuş ancak cumhurbaşkanı tarafsız kalmayı tercih ederek kararnameyi ne imzalamış ne de Anayasa Mahkemesi'ne göndermiştir. Gelinek noktada cumhurbaşkanının bu tavrı ve en önemlisi halkın büyük kısmının hâlâ Paşinyan yönetimini desteklemesi, ordunun daha da ileriye gitmesini önlemiştir. Diğer yandan ordu tarafından yayımlanan muhtırayı bir darbe girişimi olarak yorumlamak da oldukça zordur. Zira ülkede gerçek anlamda bir darbe girişimi olduğunu gösteren herhangi bir gelişme yaşanmamıştır. Bu noktada ayrıca belirtmek gerekir ki, eğer başbakanla olan anlaşmazlıkta ordu üstün gelmiş olsaydı bu sadece Ermenistan

için değil, tüm eski Sovyet coğrafyası için tehlikeli bir emsal teşkil edebilirdi. Eski Sovyet ülkelerinde henüz ordunun siyasete müdahale ettiği vakalar görülmediğinden böyle bir gelişme, bölgede "Pandora'nın kutusu"nun açılmasına sebep olacaktır.

Ülkeyi içine düştüğü siyasi krizden çıkarabilmek amacıyla 20 Haziran 2021 tarihinde düzenlenen erken parlamento seçimlerini Başbakan Nikol Paşinyan'ın Sivil Sözleşme Partisi oyların %53,92'sini alarak kazanmıştır. Bu sonuçla tek başına hükümet kurmak için gerekli oyu alan Paşinyan'ın -2020 Dağlık Karabağ Savaşı öncesiyle kıyaslanamasa da- Ermeni halkının çoğunluğu tarafından desteklenmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu desteğin altında yatan en temel sebeplerden biri, halkın eski cumhurbaşkanları Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan'ın siyasete geri dönmesini istememesidir. Öyle ki muhalefetin Koçaryan'ın desteği sebebiyle seçimde başarısız olduğu, bu desteğin sürmesi durumunda da hiçbir zaman istediği sonucu almasının mümkün olmadığı görülmektedir. Sonuç olarak Ermenistan'da yaşanan siyasi krizin uzun süre daha devam edeceği anlaşılmaktadır. Bu da halktaki "siyasi yorgunluğu" artıracak bir durumdur.

ERMENİSTAN EKONOMİSİ

Sovyetler Birliği'nde 1980'li yılların ortalarında uygulamaya konulan *perestroika* reformları, ülke ekonomisinin tam bir tükenmişlik içinde olduğu ve acilen modernizasyona ihtiyaç duyul-

duğu bir dönemde başlamıştır. Üretim sektöründe de ciddi bir dengesizliğin yaşandığı bu yıllarda sanayinin önemli bir kısmı "A grubu malların" (üretim araçlarının üretimi) üretimi için, yani

ağır sanayi ve askerî sanayi kompleksi için çalışırken, “B grubu malların” (tüketim mallarının üretimi) üretiminde ise istenen seviye yakalanamamış ve hızla sanayileşen Sovyet toplumunun ihtiyaçları karşılanamamıştır. Nitekim 1990 Rusya’sının önemli siyasetçilerinden olan Yegor Gaydar gibi isimler, bu dengesizliğin Sovyetler Birliği’nin dağılmasının arkasında yatan en önemli sebep olduğunu belirtmektedir.²⁵

Böyle ağır ekonomik şartlar içinde bulunan Sovyetler Birliği, sahip olduğu petrol sayesinde bütçeyi dengeleyebilmiş ve bir süre daha büyük güç olmaya devam edebilmiştir. Ancak 1980’lerin ikinci yarısında petrol fiyatlarında yaşanan ani düşüş, Sovyet yönetiminin siyasi ve ekonomik reformları hayata geçirme konusunda başarısız olmasına sebep olmuştur.

Sovyetler Birliği’nde var olan bütün sorunlar, doğal olarak bu dönem Sovyet cumhuriyetlerinden biri olan Ermenistan için de geçerlidir.²⁶ Bu bağlamda, 1982’de büyümesi duran kişi başına düşen millî gelir miktarı, 1985’te 9.500 dolar civarındayken, 1991’e geldiğinde 7.000 dolara kadar gerilemiştir. Bu dönemin tek istisnası, Aralık 1988’de yaşanan deprem sonrası ülkeye yapılan yatırımlar sayesinde biraz iyileşmenin yaşandığı 1989 yılı olmuştur.

1988’de başlayan Dağlık Karabağ’daki olaylar çok kısa bir sürede Ermenistan’ın Sovyetler Birliği’nden bağımsızlığını isteyen bir harekete dönüşmüştür. Ermenistan’daki bu hareket, katılımcı sayısı bakımından dönemin en büyük

hareketlerinden biridir ve Sovyetlerin diğer üye ülkelerindeki hareketlerle birçok ortak noktası vardır; özellikle de bağımsızlık ve kapitalizme geçişten beklentileri benzerdir.

1980’lerin sonu ve 1990’ların başında geçiş dönemlerini yaşayan Sovyet ülkelerinin piyasa ekonomisi algısı çok olumludur ve çoğu ülke kapitalizme geçerek sorunlarına çözüm bulmayı amaçlamıştır. Ancak bu ülkelerde kapitalizme ilişkin anlayışın muğlak olduğu ve herkesin piyasa ekonomisine geçişi birbirinden farklı şekilde anladığı belirtilmelidir. Öte yandan sosyalizmin de herkes tarafından reddedilmediği bir gerçektir. Dolayısıyla söz konusu geçiş döneminde piyasanın rolünün genişleyeceği, devlet müdahalesinin azalacağı, bazı sosyal güvencelerin korunacağı ve sosyal adaletin sadece “eşitlik ilkesinin basit bir unsuru” olarak anlaşılmayacağı; herkesin emeğine göre karşılığını alacağı yeni bir ekonomik sisteme geçiş yapılacağı beklentisinin hâkim olduğu söylenebilir. Bu dönemde, yönetici sınıf ülkenin kalkınmasını engelleyen kapalı bir kast olarak algılandığından,²⁷ özellikle gençler başta olmak üzere çok sayıda insan, sosyal değişimi hızlandırmak için harekete geçmiştir. Ayrıca 1980’lerin sonlarında, çevre konusu da büyük önem kazanmış; öyle ki artan bu hassasiyet sonucu Nairit kimya fabrikası ve Metsamor’daki nükleer santral geçici olarak kapatılmıştır. Bu noktada bütün bu gelişmelerin Sovyet yönetimine karşı yürütülen muhalif hareketler çatısı altında irdelenebileceğini de belirtmek gerekir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra geçen 30 yıllık sürede, Ermenistan'ın belirlenen sosyoekonomik hedeflere ulaşmadığı, tam tersine bir gerileme yaşadığı gözlemlenmektedir.

1990'lara gelindiğinde Ermeni toplumunun beklentisinin Avrupa tarzı sosyal demokrasiye geçmek olduğu görülmektedir. En genel hâliyle söz konusu dönemde halkın beklentileri şu şekilde özetlenebilir: gelir artışı, sosyal adalet, eşitlik ve serbest ticaret. Bu bağlamda 2018'deki Kadife Devrim sırasında da aynı taleplerin gündemde olduğu belirtilmelidir; dolayısıyla yaklaşık 30 yıl önce başlayan ekonomik dönüşümün başarıya ulaşmadığı anlaşılmaktadır.

Üye ülkeler arası derin iş birliği üzerine inşa edilen Sovyet ekonomisi, ekonomik olmaktan ziyade politik nitelikler taşıdığından söz konusu ülkeler genellikle bölgedeki siyasi ve ekonomik dengeler ve ulaşım altyapısı hesaba katılmadan

Sovyet üretim zincirine dâhil edilmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bu üretim zincirinin kopması üzerine, eski Sovyet ülkelerinde ekonomik bir çöküş yaşanmıştır. Bu çöküşün en belirgin olduğu ülkelerin başında da Ermenistan gelmektedir. Bunun arkasında yatan en önemli sebep ise, 1988'den itibaren hızla bozulan Ermenistan-Azerbaycan ilişkileridir. Zira Sovyetler Birliği'nin son yıllarına kadar dış ticaretinin %85'ini Azerbaycan üzerinden gerçekleştiren Ermenistan,²⁸ bu tarihten itibaren bu alanda büyük engellerle karşılaşmaya başlamıştır. Ayrıca en küçük Sovyet ülkesi olan Ermenistan, aynı zamanda Sovyet ülkeleri arasında ticarete en bağımlı olundu; çünkü ülkedeki üretimin %28'i ihracata yönelikti, tüketimin de %29'u ithalattan sağlanıyordu.

Bu yıllarda Ermenistan ekonomisini olumsuz etkileyen diğer önemli sebeplerden bazıları şunlardır: 25.000 kişinin hayatını kaybettiği ve 500.000'den fazla kişinin evsiz kaldığı 1988 depremi, Dağlık Karabağ Savaşı ve ülkeye akın eden mülteciler, savaş sonrası ortaya çı-

Ermenistan'ın Dünya Nüfusu ve Ekonomisindeki Payı, 1989/2019 (%)

	1989	2019
Nüfus	0,067	0,036
GSYİH	0,066	0,026

Kaynak: Mikaelian, H. (2019). "Trudnosti Postsovetskogo Tranzita Armenii: Razrıv Ojidaniy s Realnostyu, Ekonomiçeskiy Spad i Tenevaya Ekonomika" (Sovyet Sorası Ermenistan'da Transit Zorlukları...), *Postsovetsikoye. Diskursı i Praktiki* (Sovyet Sonrası: Söylemler ve Uygulamalar) içinde, Konrad Adenauer Stiftung ve ARCHumanities, s. 178.

kan enerji krizi, Metsamor'daki nükleer santralin kapatılması ve Ermenistan'daki Sovyet işletmelerinin işlevsiz kalması.

Sovyet sonrası dönemde, Ermenistan'da yönetimle ilgili olmayan söz konusu nesnel faktörlere ek olarak, doğrudan iktidardaki siyasi gücün sorumluluğunda olan öznel faktörler de vardır: Ülke ekonomisini idare edecek nitelikte bir yönetimin iş başında olmaması, özelleştirmede büyük hatalar yapılması, patronaj ilişkileri, vergi kaçakçılığı, kayırmacılık ve yolsuzluk gibi gayriresmî uygulamaların çoğalması vb.

Sovyet sonrası geçiş döneminde Ermenistan'ın karşılaştığı sorunlar bu şekilde öne çıkarken, bu sürecin sonuçları üzerine de düşünmek gerekmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra geçen 30 yıllık sürede, Ermenistan'ın belirlenen sosyoekonomik hedeflere ulaşamadığı, tam tersine bir gerileme yaşadığı gözlemlenmektedir. Söz konusu süreç çok uzun olmasa da Ermenistan'ın sosyoekonomik yapısı üzerinde çok derin izler bırakmıştır. Bu bağlamda ülke nüfusunda ve ekonomisinde yaşanan değişime bakmakta fayda vardır.

Tabloda görüldüğü üzere, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından günümüze kadar geçen 30 yıllık zamanda Ermenistan'ın dünya ekonomisi ve toplam nüfusu içindeki payı tam olarak iki kat azalmış; GSYİH'sı %75, endüstriyel üretim hacmi de %85 küçülmüştür. Eski Sovyet ülkeleri arasında yalnızca Gürcistan ve Tacikistan, Ermenistan ile karşılaştırılabilir bir durgunluk

Günümüzde Ermenistan ekonomisi, ekonomiyi sıkı bir şekilde kontrol etmek için ülkenin jeopolitik izolasyonunu kullanan küçük bir oligark grup tarafından kontrol edilmektedir. Bu gruba bağımlılık, ülkedeki demokratik reformlar önündeki en büyük engellerden biridir.

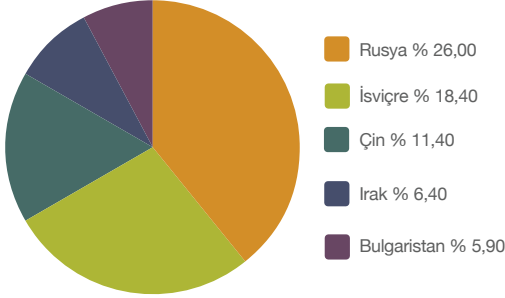
yaşamıştır. Öyle ki dünya çapında böyle bir düşüşün örneği çok azdır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında bile Orta Avrupa ülkeleri daha istikrarlı bir yapıya sahiptir.²⁹

Diğer taraftan birçok eski Sovyet ülkesindeki ekonomik durgunluğun Ermenistan'dakiyle yaklaşık olarak aynı olması, daha genel bir sorun var olduğunu göstermektedir. Ancak Ermenistan'da söz konusu diğer ülkelerden farklı olarak Karabağ Savaşı'nın ve Türkiye ve Azerbaycan'la olan sınırların kapalı olmasının yol açtığı daha sert bir gerileme yaşanmıştır. Yalnızca savaş sebebiyle Güney Kafkasya ülkelerinin ekonomileri yaklaşık %33 oranında küçülmüştür; ancak Ermenistan'daki düşüş Gürcistan ve Azerbaycan'dakinden daha belirgindir.³⁰

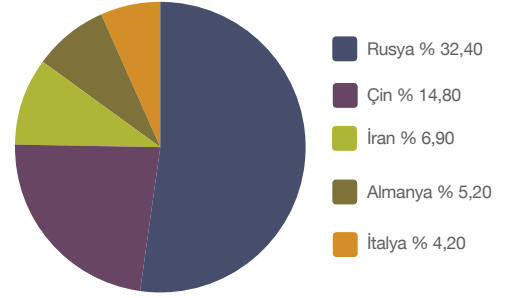
Ermenistan'daki dönüşümün temel ekonomik sonuçları şöyle özetlenebilir:

- Üretimde sanayi sektörünün payı azalırken hizmet sektörünün payının yükselmesi
- Devlet harcamaları azalırken bireysel tüketimin artması

Ermenistan'ın İhracat Partnerleri, 2020 (%)

Ermenistan'ın İthalat Partnerleri, 2020 (%)

*Ermenistan İstatistik Kurumu verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

- ✎ Tüketim artarken üretimin azalması sonucu ticaret dengesinin bozulması
- ✎ Diğer sektörler küçülürken tarım sektörünün büyümesi ve bunun sonucu olarak istihdam yapısında ortaya çıkan değişim
- ✎ Devletin ekonomi üzerindeki kontrolünün azalması ve kayıt dışı ekonominin büyümesi
- ✎ Kitlesele göç
- ✎ Doğal nüfus artışında keskin bir düşüş yaşanması
- ✎ İşsizliğin ve yolsuzluğun artması³¹

Bütün bunların yanı sıra demografik durum ile ülkenin içinde bulunduğu ekonomik şartlar arasında da belirgin bir ilişki vardır. Bu bağlamda Ermenistan'da bir taraftan doğum oranı düşerken diğer taraftan göçün artmasında ülkenin ekonomik olarak az gelişmiş olması ve vatandaşlarının zayıf alım gücü gibi faktörler etkili olmaktadır. Örneğin 1989 yılında 3,5

milyon olan Ermenistan nüfusu, 2019 yılında 2,9 milyona gerilemiştir.³²

Günümüzde Ermenistan ekonomisi, ekonomiyi sıkı bir şekilde kontrol etmek için ülkenin jeopolitik izolasyonunu kullanan küçük bir oligark grup tarafından kontrol edilmektedir. Bu gruba bağımlılık, ülkedeki demokratik reformlar önündeki en büyük engellerden biridir. Örneğin Ermenistan, *Birleşmiş Milletler İnsani Gelişme Raporu 2020*'de 81. sırada yer almıştır.³³ Aynı zamanda Dünya Bankası'nın Ocak 2021 tarihli *Küresel Ekonomik Beklentiler Raporu*'na göre, bütün dünyanın Covid-19 salgınından olumsuz etkilendiği 2020 yılında Ermenistan ekonomisi de %8 küçülmüştür. 2021 yılındaki büyüme beklentisi ise %3,1'dir. Buna karşın 2019 yılında Ermenistan ekonomisinin büyüme oranı %7,6 olmuştur;³⁴ dolayısıyla önümüzdeki yıllarda ekonomide hızlı bir büyüme beklenmemektedir.

Ermenistan nüfusunun yaklaşık %30'u yoksulluk sınırı altındadır. Nüfusun %40 kadarının kırsal alanlarda ya-

şadığı ülkede, varlıklı kesim çoğunlukla Erivan'da ikamet etmektedir. İşsizliğin yüksek olmasından dolayı önemli sayıda Ermeni çalışmak üzere yurt dışına gitmektedir. Bu insanların Ermenistan'a gönderdikleri para, GSYİH'nin yaklaşık olarak %15'ine tekabül etmektedir. Yurt dışından gönderilen bu paranın %80'i Rusya'dan gelmektedir; dolayısıyla Rusya'da yaşanacak olası bir ekonomik krizden Ermenistan doğrudan etkilenecektir. Nitekim 2014-2015 yıllarında Rusya ekonomisindeki gerileme, bu ülkeden Ermenistan'a gönderilen işçi dövizlerinde %56'lık bir azalmaya sebep olmuştur. Bütün bunların yanı sıra Ermenistan büyük ölçüde Rus enerji kaynaklarına bağımlıdır ve enerji altyapısının büyük kısmı da Ruslara aittir.

2020 yılında yaşanan gelişmeler, Ermenistan dış ticaretini de olumsuz etkilemiştir. Ermenistan İstatistik Kurumu'na göre, 2020'de ülkenin toplam dış ticaret hacmi 7 milyar dolarıdır. Bunun 2,5 milyar doları ihracattır, 4,5 milyar dolar ise ithalattır. 2019'a göre ihracatta %3,9, ithalatta ise %17,7 azalma olmuştur. 2015'ten itibaren artan Ermenistan'ın dış ticaret hacmi, 2020'de gerilemeye başlamıştır.³⁵ Bu noktada, söz konusu azalmanın asıl sebebinin Covid-19 salgını olduğu göz önünde bulundurularak salgın sonrası dönemde dış ticaret hacminin tekrar artmaya başlayacağı tahmin edilmektedir.

2020'de Ermenistan'ın en büyük beş ihracat partneri Rusya (%26,6), İsviçre (%18,4), Çin (%11,4), Irak (%6,4) ve

Bulgaristan'dır (%5,9). Bu beş ülkenin Ermenistan'ın ihracatındaki toplam payı %68,7'dir. Bu ülkelerden sonra sırasıyla Hollanda (%3,8), Birleşik Arap Emirlikleri (%3,7), İran (%3,3), Hindistan (%2,9) ve ABD (%2,6) gelmektedir.

Ermenistan için en büyük ihracat pazarı her zaman Rusya olmuştur. Bunun yanı sıra son birkaç yılda Çin'e olan ihracat da önemli ölçüde artmıştır. Önceki yıllara kıyaslandığında Çin'e yönelik ihracatta yaklaşık %50'lik bir artış gözlenmiştir. Örneğin 2020'nin ilk yarısında molibden ihracatında önemli miktarda artış yaşanmıştır. Böylece 2019'da Çin'in Ermenistan'ın toplam ihracatında %7 olan payı, 2020 yılına gelindiğinde %11,4'e ulaşmıştır.

2020 yılında genel olarak Avrasya Ekonomik Birliği'nin (AEB) Ermenistan'ın toplam ihracatındaki payı %27,7, Avrupa Birliği (AB) ülkelerinin payı %16,9, diğer ülkelerin payı %55,4 civarında olmuştur.

2020 yılında Ermenistan'ın en büyük ithalat partnerleri sırasıyla Rusya (%32,4), Çin (%14,8), İran (%6,9), Almanya (%5,2) ve İtalya'dır (%4,2). Ermenistan'ın bu beş ülkeden yaptığı ithalat, ülkenin toplam ithalatının %63,5'ini oluşturmaktadır.³⁶

Ermenistan 2020 yılında Rusya'dan 1,5 milyar dolarlık ithalat gerçekleştirmiştir. Bu rakam, 2019'a göre %0,7'lik bir azalma olduğunu göstermektedir. Çin'den yapılan ithalat %10,3'lük bir düşüşle 674 milyon dolar, İran'dan ya-

pılan ithalat ise %3'lük bir düşüşle 315 milyon dolar olmuştur.

GSYİH'nin yaklaşık %20'sini oluşturan tarım, Ermenistan toplumu için önemli bir geçim kaynağıdır; öyle ki çalışabilen nüfusun %40'ı tarımda istihdam edilmektedir. Tükettiği gıdanın yaklaşık %60'ını kendisi üreten Ermenistan

tahıl, şeker ve yağ gibi ürünleri ise ithal etmektedir. Tarım ve gıda endüstrisi -ikincisinin %50'si Erivan ve çevresinde yoğunlaşmıştır- iyi bir ihracat potansiyeline sahiptir, ancak ülkenin coğrafi izolasyonu, çabuk bozulan malların ihracatını engelleyen önemli bir faktördür.

ERMENİSTAN DIŞ POLİTİKASI

Dağlık Karabağ faktörü, Ermenistan dış politikasının en önemli unsurlarından biridir. Ermenistan'da "Karabağ klanı" veya "Karabağ lobisi" olarak tanımlanan yönetici elit, ülke siyasetinin en güçlü ekolünü oluşturmaktadır. Bu noktada Ermenistan ile Dağlık Karabağ arasındaki ilişkilerde taraflardan birinin diğerini tamamen kontrol etme gücüne sahip olmadığı da belirtilmelidir. Bu bağlamda Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin geleceği konuşulurken Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki dengeleri hesaba katmadan hareket etmesinin mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan Dağlık Karabağ hemen hemen diğer tüm alanlarda tamamen Ermenistan'a bağımlıdır.

Ermenistan'daki Karabağ klanı denildiğinde sadece Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'daki temsilcileri anlaşılmamalıdır. Bu grubun içinde aynı zamanda Ermenistan kökenli olup Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin çıkarlarını savunanlar da bulunmaktadır. Nitekim bu durumun etkileri, Ermenistan dış politikasında açık bir şekilde görülmektedir. Örneğin 1990'lardan 2020'lere

kadar geçen sürede Ermenistan ile Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için başlatılan girişimlerin başarısız olmasının ana nedeni, Dağlık Karabağ meselesidir.

"Gaziler" başta olmak üzere Dağlık Karabağ klanı Ermenistan dış politikasında muhafazakâr kanadı teşkil etmektedir. Bu kesim her zaman statükonun -sonsuz- kadar dondurulmuş sorun-³⁷ devam etmesini istemiştir. 2020 yılı sonuna kadar süren bu durum, Ermeni ordusunun savaş kabiliyetine olan güvenin de devam ettiği anlamına gelmektedir. Ne var ki 2020 sonunda yaşanan İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Ermenistan ordusunun ağır yenilgiye uğraması, söz konusu statükoyu bozmuş ve bunun sonucunda Ermenistan'da siyasi bir kriz patlak vermiştir.

Ermenistan dış politikasında Rusya ile olan ilişkilerin önceliğini belirleyen unsur da Dağlık Karabağ sorunudur. 1990'lardan itibaren Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir silahlanma yarışı söz konusudur. Ancak

Dağlık Karabağ faktörü, Ermenistan dış politikasının en önemli unsurlarından biridir.

Azerbaycan'ın petrol gelirleri sayesinde avantajlı olduğu bu yarışta, Ermenistan büyük ölçüde Rusya'dan imtiyazlı silah ve askerî teçhizat tedarikine güvenmiştir. Bu bağlamda Ermenistan'ın Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'ne de üye olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca çeşitli ülkelerde güçlü bir konuma sahip olan Ermeni diasporası, çok yönlü bir dış politika izlemeye çalışan Ermenistan için son derece önemli bir işlev görmektedir. Erivan'ın uluslararası kamuoyunu kendi lehine çevirmesi ve/veya yabancı devletlerin Kafkasya bölgesine ilişkin kararlarını etkilemesi, çoğu zaman bu diaspora sayesinde mümkün olmaktadır.

Bununla birlikte Ermeni diasporasının her zaman Ermenistan'ın çıkarlarını düşündüğünü veya Erivan ile çok iyi anlaştığını söylemek de pek mümkün değildir. Örneğin 1915 olaylarına dair üretilmiş olan “soykırım” iddiaları konusunda, diasporanın tavrı bizzat Ermenistan'ın tutumundan çok daha duygusal ve agresif görünmektedir. Nitekim Ermenistan yönetiminin Türkiye ile normalleşmeye giden yolda küçük de olsa bir adım atması, diasporada her zaman büyük rahatsızlık yaratmıştır. Ancak bu tutum Ermenistan'ı izolasyondan kurtarmaya ve ülkenin sosyoekonomik sorunlarını çözmeye yardım etmemiş, bilakis ekonomik krizi daha da derinleştirmiştir. Bu

durum aslında diaspora ile Ermenistan toplumu arasında ciddi bir anlaşmazlık konusudur. Diasporanın büyük bir kısmı Türkiye ile ilişkilerin normalleşmesine şiddetle karşı çıkarken, Ermeni halkının çoğunluğu normalleşme yönünde alınan kararları memnuniyetle karşılamaktadır.³⁸

Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer önemli husus ise, Ermeni diasporasının anavatanlarına yatırım yapma konusundaki isteksizliğidir. Genellikle gelişmiş ülkelerde yaşayan diaspora, yatırımlarını ciddi ekonomik risklerin söz konusu olduğu Ermenistan'dan ziyade genellikle yaşadıkları ülkelerde yapmayı tercih etmektedir. Ayrıca Batı ülkelerindeki güçlü konumuna rağmen diaspora, Ermenistan'ı Batı politikasının öncelikli meselelerinden biri hâline getirme konusunda da pek başarılı olamamıştır.

Bütün bu sayılan koşullar ve Dağlık Karabağ sorunu göz önüne alındığında, Erivan'ın en büyük Ermeni diasporasına ev sahipliği yapan Rusya'nın yakın müttefiki olmaktan başka seçeneği olmadığı görülmektedir. Savunma politikasında Rusya ile yakın ilişkilerini sürdüren Ermenistan, Türkiye sınırına 40 kilometre mesafede 5.000 askerin görev yaptığı bir Rus askerî üssünün konuşlanmasına izin vermiştir. Ermenistan'daki bir düşünce

Erivan'ın uluslararası kamuoyunu kendi lehine çevirmesi ve/veya yabancı devletlerin Kafkasya bölgesine ilişkin kararlarını etkilemesi, çoğu zaman Ermeni diasporası sayesinde mümkün olmaktadır.

kuruluşunun 2015 yılında yaptığı bir ankete göre, Ermenilerin %55'i Ermenistan'daki Rus askerî varlığının kabul edilebilir olduğunu, %38'i ülkeyi Azerbaycan veya Türkiye'ye karşı korumak için Rus askerî varlığının gerekli olduğunu, %25'i de Rusya'nın genel olarak Ermenistan'ın güvenliğinin bir garantisi olduğunu belirtmiştir.³⁹

Moskova'nın Ermenistan'a düşük fiyatla düzenli olarak silah satışı yapması bir yana bu silahları satın alabilmesi için kredi sağlaması, Erivan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını daha da artırmaktadır. Örneğin 2015 yılında, Ermenistan'ın bağımsızlığının 25. yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen geçit töreninde sergilenen yeni İskender füze sistemleri de dâhil olmak üzere, Rus silahlarını satın alabilmesi için Moskova Erivan'a 200 milyon dolar kredi sağlamıştır. Ayrıca iki ülke arasında ortak bir hava savunma sistemi de oluşturulmuştur. Bunlar dışında, Ermenistan ve Rusya arasındaki güçlü güvenlik bağları, Rus firmalarının başta enerji olmak üzere Ermeni ekonomisinde kilit sektörlerle hâkim olmasına da yol açmıştır.

Ermenistan'ın askerî ve ekonomik alanlarda Rusya'ya olan bağımlılığı dış politikasını da belirlemektedir. Örneğin 2013 yılında Ermenistan'ın AB ile Ortaklık Anlaşması ve Derin ve

Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması'nı imzalamayı reddedip Rusya'nın önderliğinde kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'ne (AEB) üye olması da bu bağlamda değerlendirilmektedir. Erivan'ın AEB'ye katılma kararının ekonomik sebeplerden ziyade daha çok siyasi bir karar olduğu, üzerinden bir yıl geçmeden açıkça anlaşılmıştır.

Ermenistan AEB'ye katılırken ucuz Rus enerji kaynakları ve indirimli silah ithalatı gibi çeşitli ticari avantajlar sağlamayı ve bu sayede yıllık 250-300 milyon dolar kâr elde etmeyi hesaplamış ancak üyeliğinin ilk yılı olan 2015'te Rusya'ya olan ihracatında %26'lık bir azalama yaşamıştır. Ucuz Rus enerji kaynaklarını ithal etmek de Ermenistan'a herhangi bir fayda sağlamamış; tam tersine 2015 yılında Rus enerji şirketinin elektriğe yaptığı zam, Erivan'da protestolara neden olmuştur.

Ermenistan'ın Rusya'ya karşı duyduğu güvensizlik 2016'da Azerbaycan'la yaşadığı "dört günlük" savaşıyla daha da artmıştır. Ermeni toplumunun en rahatsız olduğu husus, Rusya'nın kurulan yakın ilişkilere rağmen Azerbaycan'a da silah satmasıdır. Nitekim bu durumun sonucu olarak da Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'in ve Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un 2016 yılındaki Ermenistan ziyaretleri protesto edilmiştir.

Ermenistan Batı ülkeleriyle iş birliğini geliştirmeye çalışsa da güvenlik alanında tamamen Rusya'ya bağımlıdır. Ne var ki, İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sırasında Moskova'nın Erivan'ın yanında sürece ilk andan itibaren dâhil olmaması, Ermeni toplumunda Rusya'ya karşı duyulan güvensizliği daha da artırmıştır. Rusya ise savaşa geç müdahale ederek Ermenistan ordusunun kendi yardımı olmadan savaşma kabiliyetine sahip olmadığını göstermiştir. Kısacası Rusya, her ne kadar Batı ile ilişkilerini geliştirmeye çalışsa da Ermenistan'ın güvenlik alanında tamamen kendisine bağımlı olduğunu ortaya koymuştur.

2021 yılında Ermenistan'da devam eden siyasi krizin nasıl sonuçlanacağı ve bundan sonra ülke yönetiminin

güvenlik alanında yeni arayışlara girip girmeyeceği, iç siyasetteki dengeleri de etkileyecektir. Ancak öngörülebilir gelecekte Ermenistan'ın dış politikasında büyük bir değişimin yaşanması oldukça zordur; zira ülkenin askerî ve ekonomik güvenliği Moskova'yla olan ilişkilerine dayanmaktadır. Nitekim Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan, Nisan 2021'deki bir konuşmasında açıkça, "Ermenistan-Rusya askerî ittifakının Ermenistan'ın dış güvenliğini sağlamada kilit unsur" olduğunu belirtmiştir.⁴⁰ Ayrıca anket kuruluşları birliği *Gallup International Association*'ın Ermenistan temsilciliğinin yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına göre de Ermenilerin %62,9'u Ermenistan'ın Rusya'yla iş birliğini geliştirmesi gerektiğini düşünmektedir.⁴¹

Moskova'nın Ermenistan'a düşük fiyatla düzenli olarak silah satışı yapması bir yana bu silahları satın alabilmesi için kredi sağlaması, Erivan'ın Rusya'ya olan bağımlılığını daha da artırmaktadır.

Ermenistan dış politikası açısından önemli ülkelerden biri de ABD'dir. ABD, Dağlık Karabağ sorununu çözmek için kurulan Minsk Grubu'nun eş başkanlarından biridir ve Azerbaycan ile olan anlaşmazlıkta Moskova'dan daha tarafsız bir arabulucu olarak görülmektedir. Bununla birlikte ABD'nin Ermenistan'a yönelik etkin bir dış politika izlediğini söylemek pek mümkün değildir.

Ayrıca ticaret de Ermenistan-ABD ilişkilerinde önemli bir faktör değildir; öyle ki Ermenistan'ın toplam dış ticaret hacmine bakıldığında ABD'nin Ermenistan'ın dış ticaret partnerleri arasında ilk beşte dahi yer almadığı görülmektedir. Ancak ABD, büyük Ermeni diasporası sayesinde, Ermenistan'a en çok sıcak paranın geldiği ülkeler arasında Rusya'dan sonra ikinci sırada yer almaktadır.

ERMENİ DIASPORASI VE LOBİLERİ

Osmanlı Devleti'nin 1915 yılında çıkardığı "Tehcir Yasası" öncesi ve sonrasında ABD ve Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yerleşen Ermeni toplulukları, bugün Ermeni kimliğinin korunması sorununu Yahudi Holokost'undan esinlenerek gündem yapmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda da "1915 sevk ve iskânı sırasında Ermenilere soykırım uygulandığı" iddiasını ortaya atmışlardır. Ermeni kiliseleri, siyasi partiler ve Ermeni kanaat önderleri tarafından benimsenen bu asılsız iddialar, diaspora Ermenileri tarafından desteklenmekte ve Ermenilerin Türk ve Türkiye karşıtlığı etrafında bütünleşmesi ve bunun sonucunda da Ermeni kimliğinin bu düşmanlık temelinde korunması hedeflenmektedir.⁴²

Günümüzde dünyadaki toplam Ermeni nüfusunun 9-10 milyon arasında olduğu belirtilmektedir. Bu nüfusun yaklaşık 3 milyonunun Ermenistan'da, 2 milyon kadarının Rusya'da, 700.000 kadarının da ABD'de yaşadığı tahmin edilmektedir. Fransa, Suriye ve Lübnan da Ermeni diasporasının yoğun olduğu ülkeler arasındadır.

Rusya'daki Ermeni lobisi özellikle medya sektöründe baskın konumdadır; Fransa'daki diaspora ise siyaseti ciddi şekilde etkileme gücüne sahiptir. Nitekim Fransa'daki Ermeni lobisi, 1970'lerden itibaren "1915 olaylarına ilişkin Ermeni iddialarını" anlatmak için yoğun çaba harcamıştır. 29 Ocak 2011 tarihinde Fransa'da çıkan yasayla amacına ulaşan Ermeniler, sözde

soykırım iddialarının bu ülkede kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır.⁴³

Öyle ki Fransa Parlamentosu, Ocak 2012’de sözde soykırımın inkârını dahi suç kapsamına alan bir yasayı kabul etmiştir. Bu çerçevede Ermeni iddialarını reddedenler, bir yıl hapis cezası ve 45.000 avro para cezası tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.⁴⁴ Şubat 2012’de Fransa Anayasa Konseyi bu yasayı “ifade özgürlüğüne” aykırı bularak iptal etse de söz konusu karar, Ermeni lobisinin Fransa siyaseti üzerindeki etkinliğini tescillemiştir.

Her ne kadar Rusya ve Fransa’da ciddi bir varlık gösterse de Ermeni diasporasının en organize ve etkili olduğu ülke -Amerikan siyasi sisteminin de verdiği imkânlarla- ABD’dir. 1970’lerin başından itibaren Amerikan politikasında etkisini artırmaya başlayan Ermeni lobisi, 1984 yılında ABD’deki tüm Ermeni örgütlerinin Amerikan Asamblesi ismiyle bir çatı altında toplanmasıyla varlığını daha fazla hissettirmeye başlamıştır. 700.000 civarındaki Ermeni nüfus bir yana, Ermenilerin Batı din ve kültürüne ait bir topluluk olarak nitelendirilmeleri, Amerikan toplumunca da desteklenmelerini sağlamıştır.⁴⁵

Ermeni lobisini oluşturan örgütlerin başında Amerikan Ermeni Asamblesi (*Armenian Assembly of America*-AAA) ve Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (*Armenian National Committee of America*-ANCA) gelmektedir. Bunlar haricinde *Armanian American Action Committee* (ARAMAC), *Armanian*

Network of America, *Armanian Missionary Association*, *Armanian Bar Association* ve *Armanian Relief Society* de önemli Ermeni örgütleri arasında gösterilmektedir.⁴⁶

Oldukça iyi organize olmuş bir lobi olarak nitelendirilen Ermeni lobisinin Amerikan Kongresi ile ilişkileri her zaman kuvvetli olmuştur. Ermeniler, maddi imkânları ve Amerika’daki nüfusları sınırlı olsa da bu durumu farklı özellikleriyle telafi etmişlerdir. Bilhassa belli seçim bölgelerinde yoğunlaşmış olmaları ve seçim kampanyalarında aktif görev alarak çalışmaları, Ermeni diasporasını ABD’de etkili bir topluluk hâline getirmektedir. Ayrıca Türkiye karşıtlığı düzleminde çoğu zaman Yunan lobisi tarafından da desteklenmektedirler.⁴⁷

Ermeni örgütlerinin sayısındaki ciddi artış ve düzenledikleri çeşitli etkinlikler, 2000’li yılların başında Ermeni lobisinin ABD’deki görünürlüğüne artırmıştır. Amerika’daki Ermeni kültürünün gelişmesine yardımcı olmak, Ermeni toplumu ile Amerikan toplumu arasında kültürel, tarihî ve dinî konularda bağ kurmak ve Amerika’daki Ermeni Amerikalıların siyasi sisteme tam katılımını sağlamak, Ermeni lobisinin iç siyasetteki temel hedefleri olarak gösterilmektedir.⁴⁸

Bu iç politika faaliyetleri ve kültürel etkinlikler dışında Ermeni lobisi, ABD Kongresi’ni dış politika kararları noktasında da etkilemeye çalışmaktadır. Bu çerçevede öne çıkan girişimler şu şekilde sıralanabilir:

Günümüzde tüm dünyadaki toplam Ermeni nüfusunun 9-10 milyon arasında olduğu belirtilmektedir. Bu nüfusun yaklaşık 3 milyonunun Ermenistan'da, 2 milyonunun Rusya'da, 700.000'inin de ABD'de yaşadığı tahmin edilmektedir.

- ✦ Amerikan toplumunu Ermenilerin soykırımı uğradığına inandırmak.
- ✦ Ermenistan'a her türlü ABD yardımını sağlamak ve ikili ilişkileri iyi seviyede tutmak.
- ✦ Dağlık Karabağ sorununda Eri-
van'a ABD desteği sağlamak.
- ✦ ABD ve Azerbaycan arasındaki olumlu ilişkiyi tersine çevirmek.
- ✦ Türkiye ve ABD ilişkilerinin olumlu seyrini bozmak.
- ✦ Rumlar ve Kürtler gibi etnik unsurlarla irtibat sağlayarak Türkiye aleyhtarlığını güçlendirmek.⁴⁹

Ermeni lobisi, başta Yunan lobisi olmak üzere Uluslararası Af Örgütü, Uluslararası İnsan Hakları Örgütü ve Amerikan Kürt Ulusal Kongresi gibi örgütler ve bunlarla bağlantılı olan Kongre üyeleri tarafından da desteklenmektedir. Ancak her şeye rağmen Ermeni lobisinin Amerikan dış politikası üzerindeki Türkiye'ye yönelik etkisi yine de tartışmalıdır. Nitekim Ermeni lobisi, özellikle 1994 yılı olmak üzere pek çok kez

Ermenistan'a bir yardım koridoru açılmasını ve Ankara ile Bakü'ye yaptırım uygulanmasını öngören tasarıları Temsilciler Meclisi'ne ve Senato'ya getirmeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Belli aralıklarla "Ermeni Soykırımında Ölenlerin Anısına" getirilen karar tasarıları da sonuçsuz kalmıştır.⁵⁰

Bununla birlikte Ermeni iddialarının yıl dönümü olarak gösterilen 24 Nisan'da ABD başkanlarının kullandığı ifadeler her zaman farklı beklentiler yaratmıştır. Bu bağlamda Joe Biden "soykırım" ifadesini kullanan ilk ABD başkanı olmuştur. Ayrıca 2006 yılında Kaliforniya eyaletinde alınan bir kararla 23-29 Nisan tarihleri arası "Ermeni Soykırımı" anma haftası olarak kabul edilmiştir. Yine aynı şekilde başka eyaletlerde de benzer kararlar alınmıştır.⁵¹

Ermeni lobisi Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan'a yönelik de ciddi bir propaganda yürütmektedir. 1980'lerden itibaren ABD'deki tanınmış Ermeniler, yoğun çabalarla Amerikan kamuoyunun Dağlık Karabağ konusuna sadece Ermenistan cephesinden bakmasını sağlamayı başarmıştır. 1990'lı yılların başlarından itibaren Azerbaycan'ı saldırgan olarak sunan Ermeni lobisi ve medya unsurları, bu konuda oldukça başarılı olmuştur. Nitekim Ermeni lobisinin ABD politikasına etkisinin en açık örneği, 1992 yılında "Özgürlüğe Destek Belgesi"nde değişiklik yapılmasını sağlamasıdır. Bu yasa eski Sovyet ülkelerine ekonomik destek verilmesi için kabul

edilirken, Ermeni lobisinin faaliyetleri sonucunda getirilen düzenlemeyle Azerbaycan'a herhangi bir yardım yapılması yasaklanmıştır.⁵²

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ ve 7 rayonu işgali karşısında ciddi bir tepki ortaya koymayan ABD yönetimi, Rusya ve Fransa ile Minsk Grubu'nu oluştururken yıllarca bölgedeki çözümsüzlüğün devam etmesinde de etkili olmuştur. Eylül 2020'de başlayan ve 44 gün süren İkinci Karabağ Savaşı sırasında Ermeni lobisi yine etkin şekilde hareket etmiş ancak bu defa ABD siyasetini harekete geçirmeyi başaramamıştır. Nihayetinde Azerbaycan ile Türkiye'nin yürüt-

tüğü başarılı politika ile bölgedeki Ermenistan işgali sonlandırılmıştır.

İkinci Karabağ Savaşı sırasında hem ABD'nin hem de Fransa'nın süreç içerisinde etkisiz kalması, Ermeni lobisinin geçmiş yıllarda fazlaca mitleştirildiği ve günümüzde artık bu mitin çöktüğü yorumlarına da neden olmuştur. Bu noktada Türkiye ve Azerbaycan'ın yürüttüğü lobi faaliyetlerinin bu sonucun alınmasında etkili olduğu belirtilmektedir. Ancak her şeye rağmen Ermeni lobisi Rusya'da medya üzerinde, Fransa ve ABD'de ise hem karar vericiler hem de kamuoyları üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir.

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ

Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını 16 Aralık 1991'de tanımış ve bu tarihten itibaren de ikili ilişkileri geliştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu çerçevede Ermenistan'ı Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'ne kurucu üye olarak davet eden taraf da Türkiye olmuştur. Ancak bağımsızlığın ilanından kısa bir süre sonra Ermenistan'ın Dağlık Karabağ bölgesi ve çevresindeki diğer Azerbaycan topraklarını işgal etmesi üzerine, Türkiye Ermenistan ile olan sınırını kapatarak bütün hava, kara ve demir yolu bağlantılarını kesmiştir. Aradan geçen yaklaşık 30 yıllık sürede de iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler yeniden tesis edilememiştir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin bir türlü normalleştirileme-

mesinin arkasında yatan nedenler iki başlık altında toplanabilir. Birincisi, Ermenistan'ın Türkiye'den talepleridir. Bu talepler şu şekilde sıralanmaktadır: İki ülke arasında diplomatik ilişkilerin kurulması ve sınırların açılması; Ermeni soykırım iddialarının tanınması ve tazminat ödenmesi; Türkiye içindeki kilise mal varlığı başta olmak üzere tüm Ermeni mallarının iade edilmesi. İkincisi, Türkiye'nin Ermenistan'dan talepleridir. Bu talepler de şöyle sıralanmaktadır: Türkiye'nin toprak bütünlüğünün ve buna bağlı olarak iki ülke arasındaki sınırın tanınması; soykırım iddialarından vazgeçilmesi; Dağlık Karabağ başta olmak üzere bütün Azerbaycan topraklarının işgaline son verilmesi.

Türkiye, ikili ilişkilerin düzelmesi sürecini bir “uzlaşma” olarak algı-larken Ermenistan, müzakereler sonucunda ilişkilerin “normalleşmesini” beklemiştir.

2008 yılında hem Türkiye hem de Ermenistan ikili ilişkileri normalleş-tirmeye yönelik güven arttırıcı adımlar atmaya başlamıştır. Şubat 2008’de cum-hurbaşkanlığı görevine gelir gelmez büyük muhalif gösterilerle karşılaşan ve ülke içinde meşruiyet sorunu yaşı-yan Serj Sarkisyan, Türk-Ermeni mü-zakerelerini başlatarak Ermeni halkı nezdinde bu tarihî sorunu çözen lider olmak istemiştir. Söz konusu dönemde AB’ye katılmaya çalışan Türkiye için de Ermenistan ile yaşadığı anlaşmazlık, bir an önce çözülmesi gereken bir so-run olarak görüldüğünden bu yöndeki girişimler olumlu karşılanmıştır.

Bu bağlamda, 2008 yılında Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın Türk mevkidaşı Abdullah Gül’ü Erivan’da iki ülke milli takımları arasında oy-nanacak futbol maçına davet etmesi, Türk-Ermeni müzakerelerini başlat-mıştır. Türkiye ile Ermenistan ara-sında kurulan “Futbol diplomasisi”, 2009’da Antalya’da oynanan ikinci maça Sarkisyan’ın katılmasıyla daha da hız kazanmıştır.

Bu sürecin ardından artık “gerçek” diplomasiye geçme zamanı gelmiş ve İsviçre’nin arabuluculuğunda başlatı-lan müzakereler neticesinde, 10 Ekim 2009 tarihinde Türkiye ile Ermenistan arasında “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ile “İkili İlişkilerin

Geliştirilmesi Protokolü” imzalanmış ve onaylanmak üzere iki ülkenin par-lamentolarına sevk edilmiştir.⁵³ Ancak ilişkilerde ortaya çıkan bu iyimser hava kısa bir süre sonra dağılmıştır. Bu du-rumun en önemli nedeni de tarafların birbirine zıt olan talepleridir.

Türkiye her ne kadar Ermenistan’la ilişkilerini normalleştirmeye yönelik iyi niyetini ve kararlılığını gösterse de Ermenistan, söz konusu proto-kollerin onay sürecini askıya aldığı-nı, 23 Nisan 2010 tarihli bir nota ile Türkiye’nin Tiflis Büyükelçiliği’ne bil-dirmiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Sarkisyan’ın Şubat 2015’te protokolleri Ermenistan Parlamentosu’ndan geri çektiğini, 1 Mart 2018’de ise protokol-lerin hükümsüz olduğunu ilan etmesi üzerine, iki ülke arasındaki ilişkiler eskiden olduğu gibi yine bir çıkmaza girmiştir.

Burada sorulması gereken en önemli soru, 2009 yılında olumlu seyir izleme-ye başlayan Türk-Ermeni ilişkilerinin neden bu kadar kısa bir sürede tekrar bozulduğudur. Kuşkusuz bunun en önemli sebebi, tarafların söz konusu protokolleri farklı şekilde anlamasıdır. Türkiye, ikili ilişkilerin düzelmesi sü-recini bir “uzlaşma” olarak algı-larken Ermenistan, müzakereler sonucunda ilişkilerin “normalleşmesini” beklemiştir. Bu da asıl sorunun tarafların me-

seleye yaklaşımında olduğunu göstermektedir. Türkiye, ikili ilişkilerin düzelmesi için her şeyden önce soykırım iddialarını incelemek üzere bir tarih komisyonu kurulmasını teklif etmiş; ancak bunu kendi taleplerinden “taviz verme” olarak gören Ermenistan tarafı bu teklifi kesin bir dille reddetmiştir. Öte yandan Türkiye bir tarih komisyonu kurulmasını, 1915 olaylarının 100. yıl dönümü olan 2015 yılına gelmeden önce, söz konusu Ermeni iddialarının temelsiz olduğunu ispatlamak için istemiştir. Bu bağlamda, dünyanın önemli başkentlerindeki Türk diplomatları ile Ermeni diasporası arasında âdetâ bir mücadele başlamıştır. Bu dönemde, soykırımın tanınmasının Türkiye-Ermenistan arasında devam eden müzakere sürecini olumsuz etkileyeceği fikrini savunan Türk diplomasisi önemli başarılar elde etmiştir. Örneğin Türk-Ermeni uzlaşmasını bölge jeopolitiği açısından önemli bulan Barack Obama yönetimi, soykırım meselesini gündemin dışında tutmayı tercih etmiş ve Ankara-Erivan ilişkilerini düzelterek Rusya’nın Ermenistan üzerindeki etkisini zayıflatmayı amaçlamıştır.

Ne var ki Ermenistan’ın 2013 yılında Avrasya Gümrük Birliği’ne katılacağını duyurmasının ardından Batı, Türk-Ermeni uzlaşmasına olan ilgisini tamamen kaybetmiştir. Bu noktada, iki ülke arasındaki müzakere sürecinin çıkmaza girmesinden kazanan tek tarafın Rusya olduğunu da belirtilmek gerekir; çünkü Ankara-Erivan ilişkilerinin düzelmesi durumunda, varlığı Türkiye’den gelebilecek olası

bir tehdide karşı Ermenistan’ı koruma ihtiyacına dayanan Gümrü’deki Rus askerî üssünün bir anlamı kalmayacaktır. Dolayısıyla Ermenistan’ın kendini sürekli bir dış tehdit altında hissetmesi, Rusya’nın Güney Kafkasya’daki varlığı için gerekli bir faktördür.

Bununla birlikte İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’nın sona ermesiyle Kafkasya’da barışı tesis etmeye yönelik ciddi adımlar atılmaya başlanmıştır. Bunlardan en önemlisi, savaş akabinde Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Bakü’ye düzenlediği ziyaret esnasında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev tarafından teklif edilen ve “Kafkasya Platformu”, “Altılı Platform” veya “3+3 Formatı” olarak bilinen yeni bir güvenlik mekanizması girişimidir. Türkiye, Rusya, İran, Ermenistan Azerbaycan ve Gürcistan’ın katılımıyla kurulması planlanan altılı platformun amacının bölgede sürdürülebilir barış ve istikrarın sağlanması olduğu belirtilmiştir.

Her şeyden önce bu platformda yer almaktan ekonomik anlamda en büyük kârı elde edecek taraflardan birinin Ermenistan olduğuna şüphe yoktur. 1990’lardan bu yana batıda Türkiye’yle, doğuda ise Azerbaycan’la sınırlarının kapalı olması, ülke ekonomisini derinden etkilemektedir. Ermenistan’ın ortak sınırlara sahip olduğu diğer iki ülke ise Gürcistan ve İran’dır. Ne var ki yıllardır İran’a uygulanan yaptırımlar sebebiyle bu ülkeyle olan sınırları da işlevsiz kalmaktadır; dolayısıyla Ermenistan’ın dünyaya açılan tek kapısı Gürcistan’dır. Ancak burası da

çok güvenli bir güzergâh değildir; zira bölgede Rusya ile Gürcistan arasında yıllardır devam eden anlaşmazlıklar sebebiyle bu yolun da her an kapanması riski vardır. Nitekim 2008 yılındaki Rusya-Gürcistan çatışması bunu açık bir şekilde göstermiştir. Bundan dolayı Ermenistan'ın ekonomik refaha ulaşmak için acilen Türkiye ve Azerbaycan ile kapalı olan sınırlarını açması gerekmektedir.

Azerbaycan'ın İkinci Dağlık Karabağ Savaşı sonunda Ermenistan işgali altındaki topraklarının büyük kısmını geri almasından sonra Ankara ile Bakü, sınır sorununun çözümü konusunda yeşil ışık yakmıştır; ancak Erivan'ın bu hamleyle olumlu cevap vermesi şimdilik zor görünmektedir. Her ne kadar Erivan bu sorunun çözülmesinden en çok kazanan tarafın kendisi olacağını bilse de 1990'larda ülkede ortaya çıkan ve günümüzde de geçerliliğini koruyan siyasi dengeler, söz konusu sınırların açılması önünde büyük bir engel olarak durmaktadır. Çünkü Erivan'daki siyasiler, kendi toplumlarında en büyük iki düşman olarak görülen Türkiye ve Azerbaycan'la ilişkileri düzeltme

yolunda ilk adım atanın, tabiri caizse kendi ayağına sıkılmış olacağını bildikleri için her zaman bundan kaçınmaya çalışmaktadır. Özellikle 2020'deki İkinci Dağlık Karabağ Savaşı ve sonuçları göz önüne alındığında, Ermenistan'ın bu yönde bir adım atması ihtimalinin daha da zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte Başbakan Paşinyan, ülkesinin refahını arttırmak için bu "tehlikeli" adımı atmaya kararlı olduğunu göstermiştir. Bu minvalde Mart 2021'deki bir açıklamasında, bölgedeki halklar arasında var olan düşmanlık sorununu bitirmek için atılması gereken en önemli adımın Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ulaşım yollarının açılması olduğunu söylemiştir. Ancak Ermenistan'da hâlihazırda devam eden siyasi krizin sebep olduğu belirsizlik, bölge ülkeleri için olumlu sonuçlar yaratacak bu girişimin önünü tıkamaktadır. Hasılı Ermenistan'da Paşinyan yönetimi Kafkasya Platformu girişimine olumlu yaklaşırken, bütün varlığını Karabağ meselesine borçlu olan muhalefetin bu karara karşı çıkacağını tahmin etmek güç değildir.

SONUÇ

2021 yılı itibarıyla Ermenistan'ın bir dönüm noktasında olduğu söylenebilir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın Ermenistan'ın ağır kayıplarıyla sonuçlanmasının ardından eski elitler harekete geçerek Paşinyan yönetimine karşı yeni bir siyasi mücadele başlatmıştır. Savaşın sona erdiği Kasım 2020'den

itibaren yaşanan siyasi krizin atlatılamaması üzerine Paşinyan, Haziran 2021'de erken seçime gitme kararı almış ve yapılan seçim sonucunda iktidarda kalabilmiştir.

Siyasette yaşanan sorunlar haricinde Ermenistan'ın en önemli meselesi

ekonomidir. Ülke ekonomisinin nüfusun ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalması nedeniyle sürekli göç veren Ermenistan nüfusu, Sovyetler Birliği'nin son dönemiyle karşılaştırıldığında yaklaşık yarım milyon daha azdır. Üstelik ekonomik sebeplerle göç edenler genellikle gençlerdir. Göç sorunu yanı sıra ülkenin coğrafi izolasyonu, yüksek düzeydeki yolsuzluk, siyasi sistemdeki sorunlar, yargı sisteminin şeffaf olmaması ve sürekli savaş tehdidi gibi olumsuzluklar da eklenince etkili bir ekonomik yapı kurmak daha da zorlaşmakta ve âdeta bir kısır döngü yaşanmaktadır.

Ticareti geliştirmek için Çin ve çeşitli Avrupa ve Ortadoğu ülkeleriyle ortaklıklar kuraya çalışan Ermenistan, aynı zamanda en önemli ortağı olan Rusya ile ilişkilerini bozmamaya dikkat etmektedir. Ancak söz konusu ülkelerin Ermenistan'ı bölgenin başat aktörü olarak görmemesi Erivan için ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Bölgede büyük bir pazar olan Türkiye, elverişli bir coğrafi konuma sahip olan Gürcistan ve büyük potansiyele sahip İran varken Ermenistan geri planda kalmaktadır. Ayrıca ülkenin dış güvenliğinin ana garantörü olan Moskova, her fırsatta Erivan'ı Rusya'nın yörüngesinden çıkacak adımlar atmaması konusunda uyarmaktadır.

Jeopolitik durumun karmaşıklığına rağmen özellikle son bir yıldır ülkeyi saran toplumsal huzursuzluğa bir çözüm bulmak, Ermenistan'daki siyasi güçler için birincil mesele olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla bundan

sonra Paşinyan da dış politika adımlarını öncelikle ülke içindeki popülaritesini nasıl etkileyeceğini hesaplayarak atacaktır. Sosyoekonomik istikrarın sağlanması için şüphesiz Moskova'dan destek alınması gerekmektedir; ancak bu çok da kolay görünmemektedir. Zira Rusya'daki Ermeni diasporasının önde gelen isimleri, Paşinyan'ın istifasını talep etmektedir. Buna karşın Paşinyan'ın Ermeni toplumunda güvenebileceği küçük ama aktif bir grup, ülkenin Rusya'dan ziyade Batı ülkeleriyle ilişkiler geliştirmesi gerektiğini düşünenlerdir. Ne var ki Batılı ülkelerin Ermenistan'a yönelik aktif bir politika geliştirdiğini söylemek bugün için pek mümkün değildir. Sonuç olarak bu durum, Ermenistan yönetimini Batı'ya daha yakın duran kesimin talepleriyle sosyoekonomik sorunları jeopolitik meselelerin üzerinde tutan kesimin tercihleri arasında bir denge bulmaya zorlamaktadır.

SONNOTLAR

- ¹ İlhan Akbulut, “Türk Tarihinde Ermeniler”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, No. 50, Cilt 1, 1995, s. 29.
- ² Salim Cöhlce, “Ermenistan’ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, No. 1, Cilt 1, 2014, s. 3.
- ³ Cöhlce, “Ermenistan’ın Tarihi...”, s. 1-2.
- ⁴ Abdurrahman Küçük, “Gregoryen Ermeni Kilisesinin Oluşması ve Konsil Kararları Karşısındaki Tutumu”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 35, Sayı 1, 1996, s. 143-144.
- ⁵ Artak Movsisyan, *Ermenistan Tarihi*, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2017, s. 50-52.
- ⁶ Özcan Mert, “Osmanlı Türkleri İdaresinde Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2013, s. 144.
- ⁷ age., s. 145.
- ⁸ İlber Ortaylı, “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Mehmet Metin Hülagü (Ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 196.
- ⁹ Akbulut, “Türk Tarihinde...”, s. 32.
- ¹⁰ Ortaylı, “Osmanlı Devleti’nden...”, s. 200.
- ¹¹ Ekrem Memiş, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, 2005, s. 6.
- ¹² age., s. 7.
- ¹³ Geoffrey Hosking, *Rusya ve Ruslar: Eski Dönemden 21. Yüzyıla*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 696.
- ¹⁴ 1990 sonrası Ermenistan’ı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. Evgeniy Kozhokin (Der.), *Armeniya: Problemi Nezavisimogo Razvitiya* (Ermenistan: Bağımsızlık Sonrası Sorunlar), Moskova: RİSİ, 1998; Dmitriy Furman, “Divergentsiya Politicheskikh Sistem na

- Postsovetkom Prostranstve (Sovyet Sonrası Alanda Siyasi Sistemlerin Farklılaşması)", *Rossiya i Musulmanskiy Mir Dergisi*, 2004.
- ¹⁵ Freedom House, *Freedom in the World 2021*, <https://freedomhouse.org/country/armenia/freedom-world/2021> (12.03.2021).
- ¹⁶ Aleksandr İskandaryan, "Armeniya Mejdu Avtokratiyey i Poliarhiyey (Otokrasi ve Poliarşi Arasında Ermenistan)", *Pro et Contra Dergisi*, Mayıs-Ağustos 2011, s. 20, <https://carnegie.ru/proetcontra/45423> (11.02.2021).
- ¹⁷ age., s. 20.
- ¹⁸ Rudolf Pihoya, *Sovetskiy Soyuz: İstoriya Vlasti. 1945-1991 (Sovyetler Birliği: 1945-1991)*, Berlin-Moskova: Direkt Media Yayınları, 2019, s. 531.
- ¹⁹ İskandaryan, "Armeniya Mejdu...", s. 21.
- ²⁰ age., s. 22.
- ²¹ Andrey Ryabov, "Vozrojdeniya v Sovremennoy Rossii 'Feodalnoy' Arhaiki: Praktika i İdeii (Modern Rusya'da 'Feodal' Arkaizmin Canlanması: Uygulama ve Fikirler)", *Raboçiy Materialı*, 2008, S. 4, Moskova: Carnegie Moskova Merkezi, 2008.
- ²² Suren Zolyan, "Armeniya v 2008: Feodalnaya Demokratiya ili Demokratiçesky Feodalizm (2008'de Ermenistan: Feodal Demokrasi veya Demokratik Feodalizm)", *Kafkasya Enstitüsü Yıllığı*, Kafkasya-2008, Erivan: Kafkasya Enstitüsü, s. 24-42.
- ²³ İskandaryan, "Armeniya Mejdu...", s. 25.
- ²⁴ The World Bank, "Armenia", <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=AM> (18.03.2021).
- ²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Yegor Gaydar, *Gibel İmperii: Uroki Dlya Sovremennoy Rossii (İmparatorluğun Ölümü: Günümüz Rusya'sı İçin Dersler)*, Moskova: ROSSPEN Yayınları, 2006.
- ²⁶ Hrant Mikaelian, "Trudnosti Postsovetского Tranzita Armenii: Razrıv Ojidanıy s Realnostyu, Ekonomičeskiy Spad i Tenevaya Ekonomika (Sovyet Sorası Ermenistan'da Transit Zorlukları...)", *Postsovetiskoye: Diskursı i Praktiki (Sovyet Sonrası: Söylemler ve Uygulamalar)* içinde, Konrad Adenauer Stiftung ve ARCHumanities, 2019, s. 174.
- ²⁷ Mihail Voslenskiy, *Nomenklatura*, Moskova: Sovyetskaya Rossiya Yayınları, 1991.
- ²⁸ age., s.174.
- ²⁹ age., s. 180.
- ³⁰ Hrant Mikaelian. "The Karabakh War: Economic Cost and Consequences", In ed. Alexander Iskandaryan's Prospects for Peace in Nagorno-Karabakh. *International and Domestic Perspectives*, Yerevan: Caucasus Institute, 2018, pp. 103-123.
- ³¹ Mikaelian, "Trudnosti Postsovetского...", s. 181-182.
- ³² The Worl Bank, "Population: Armenia", <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=AM> (01.04.2021).
- ³³ UNDP, *2020 İnsani Gelişme Raporu*, https://www.tr.undp.org/content/turkey/tr/home/library/human_development/hdr-2020.html (07.04.2021).
- ³⁴ The World Bank, 2021 Küresel Ekonomik Beklentiler, <https://pubdocs.worldbank.org/en/855301609870239464/GEP21a-Regional-Overview-ECA-TR-1.pdf> (04.04.2021).

- ³⁵ Seda Yergnyan, “Ermenistan’ın İlk On Ticaret Ortağı”, <https://hetq.am/ru/article/128368> (18.03.2021).
- ³⁶ age.
- ³⁷ İskandaryan, “Armeniya Mejdu...”, s. 28.
- ³⁸ Paul Stronski, “Nezovisimaya Armeniya: Ternistiy Put Dlinoy v 25 Let (Bağımsız Ermenistan: 25 Yıllık Dikenli Bir Yol)”, Carnegie Moskova Merkezi, <https://carnegie.ru/2017/03/15/ru-pub-68276> (25.03.2021).
- ³⁹ age.
- ⁴⁰ Naira Nalbandyan, “(Paşinyan: ‘Ermenistan-Rus Askeri İttifakı, Ermenistan’ın Dış Güvenliğinin Sağlanmasında Kilit Unsurdur’”, <https://rus.azatutyun.am/a/31203641.html> (14.04.2021).
- ⁴¹ *Sputnik Armenia*, <https://ru.armeniasputnik.am/society/20210331/26997107/Bolee-60-respondentov-v-Armenii-vystupayut-za-ukrepl'enie-otnosheniy-s-RF---opros.html> (14.04.2021).
- ⁴² Ömer Faruk An, “Türkiye’nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015’e Doğru Ermeni Lobisi”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, Sayı 45, s. 180.
- ⁴³ “Turkey retaliates over French ‘genocide’ bill”, *BBC*, Aralık 2011.
- ⁴⁴ “French Senate passes Armenian genocide law”, *BBC*, Ocak 2012.
- ⁴⁵ Arı, s. 293.
- ⁴⁶ Julien Zarifian, “The Armenian and American Lobby and its impact on U.S. Foreign Policy”, *Society*, Sayı 51, 2014, s. 506.
- ⁴⁷ Tayyar Arı, *Amerika’da Siyasal Yapı: Lobiler ve Dış Politika*, MKM: Bursa, 2009, s. 295.
- ⁴⁸ Zarifian, s. 508.
- ⁴⁹ An, a.g.e., s. 216.
- ⁵⁰ Monique Bolsajian, “The Armenian Diaspora: Migration and its Influence on Identity and Politics”, *Global Societies Journal*, Cilt 6, 2018, s. 38.
- ⁵¹ Ali Samir Merdan, “The Factors Affecting the Success of The Armenian Lobby in The United States”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve Siyasi Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 57, 2020, s. 121.
- ⁵² Zafer Yıldırım, “U.S. Foreign Policy towards Azerbaijan: From Alliance to Strategic Partnership”, *Alternatives*, Cilt 11, Sayı 4, 2012, s. 3.
- ⁵³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (01.04.2021).

Ermenistan'ın güvenlik sorunları onu geleneksel olarak Moskova'nın yanına itse de iki taraf arasındaki ilişki, diğer eski Sovyet ülkelerinde olduğu gibi henüz sert otoriter bir sistem ortaya çıkartmamıştır. Ermenistan'ın sivil toplumu, pek çok Ermeni siyasi partisinde olduğu gibi, son derece dirençli ve aktiftir. Ne var ki yaygın olan yolsuzluk, ülkenin siyasi, sosyal ve ekonomik modernizasyonunun önündeki en ciddi engellerden biri olmayı sürdürmektedir.

INSAMER

IHH İNSANI VE SOSYAL ARAŞTIRMALAR MERKEZİ
IHH HUMANITARIAN AND SOCIAL RESEARCH CENTER
مركز البحوث الإنسانية و الاجتماعية

info@insamer.com
www.insamer.com

